

Een samenvatting van de hoofdstukken 3.3, 4, 6.1, 6.3, 8 en Epiloog

J.C.H. Blom, E. Lamberts, redactie,
Geschiedenis van de Nederlanden
(3e herziene druk, Baarn 2003)

Hoofdstuk 3 'De vorming van een politieke unie (14-16e eeuw)'

§ 3 De eeuw van Habsburg (1477-1588)

Door het huwelijk van Maria van Bourgondië, de enige erfgename van hertog Karel de Stoute, met Maximiliaan van Habsburg kwamen de Nederlanden en France-Comté formeel onder een nieuwe dynastie. Het dubbelhuwelijk in 1495 van zijn kinderen Filips en Margaretha met Johanna en Juan van Castilië had als strategische voordeel dat de erfvijand Frankrijk langs drie zijden werd ingesloten. De beoogde troonsopvolger Juan overleed vijf maanden na zijn huwelijk, zijn zuster Isabella, die uitgehuwelijkt was aan de koning van Portugal, een jaar later, en hun zoontje in 1500. Zo werd Johanna van Castilië de enige erfgename van Spanje en al zijn koloniën. Volgens het geldende recht betekende dit dat haar gemaal Filips de Schone namens haar zou regeren over Spanje. Hij overleed echter in 1506 en Johanna was geestesziek. Hun zoon Karel, geboren in 1500, zou in 1516 de Spaanse erfenis opnemen. In 1515 was hij al erkend als landheer in de Nederlandse vorstendommen en in 1519 werd hij verkozen tot opvolger van zijn grootvader Maximiliaan als keizer Karel V van het Roomse Rijk. In het nu ontstane wereldrijk vormden de Nederlanden nog wel een gewichtig en strategisch onderdeel, maar voortaan zouden ze van op afstand bestuurd worden. De spanningen tussen de traditie van autonomie en de tendens tot centralistisch monarchaal bestuur stegen in de loop van de 16^e eeuw tot een climax.

Territorialiteit en centralisme

Na de plotselinge dood van Karel de Stoute volgde een hevige reactie van de verdrukte onderdanen, waardoor veel van de centraliserende tendensen weer werden afgeremd.

- Frankrijk lijfde het hertogdom Bourgondië, Picardië en Artesië in, de eerste twee definitief.
- Luik en Gelre namen hun vrijheid terug.
- In tal van steden kwamen onderdanen in opstand tegen het machtsmisbruik van bestuurders en ambtenaren.

De hertogin had geen andere keuze dan in te gaan op alle eisen van de verzamelde Staten-Generaal. In de 'grote privileges' van het voorjaar 1477 werd de centralistische staatkundige orde, zoals onder Karel was ingevoerd, teruggedraaid. Opmerkelijk is dat de Staten-Generaal geen moment aan dachten om een andere dynastie te verkiezen. De koning van Frankrijk poogde als leenheer Vlaanderen en Artesië terug te eisen wegens het ontbreken van een mannelijke erfgenaam. De Staten van de afzonderlijke gewesten kozen ervoor om een unie te blijven, afgezien van Luik en Gelre. De kerngewesten der Nederlanden hadden een zodanig niveau van politieke integratie bereikt dat zij zelf kozen voor een voortzetting daarvan, vastgelegd in de 'twintig artikelen van het Groot Privilege'. Dit landcharter kan gelden als de eerste constitutionele tekst van de Bourgondisch gebleven Nederlandse gewesten.

De opvolgers van Karel de Stoute hadden dezelfde doelstellingen. De realisaties bleven afhankelijk van wisselvallige omstandigheden. Antagonisme tegen Frankrijk middels oorlogen. In de vrede van

Kamerijk van 1529 moest koning Frans I definitief afzien van al zijn soevereiniteitsrechten over Vlaanderen en Artesië. Keizer Karel legde zich neer bij de afstand van het stamhertogdom Bourgondië, die sinds 1477 al een feit was. Goede betrekkingen met Engeland bleven een hoeksteen van het beleid, economisch als vanwege de tegenstellingen met Frankrijk. De toenadering tot het Keizerrijk monde in 1548 uit in de vorming van de XVII Provinciën en het vrijgraafschap Bourgondië.

De vorming van de XVII Provinciën

Bij de aanwinsten, die keizer Karel V in 1548 optekende in zijn 'Instructie' aan zijn zoon Filips, hoorden zes vorstendommen in de noordelijke Nederlanden. In november 1521 viel de bisschopsstad Doornik na een beleg. Ze had met haar omliggende dorpen een Franse enclave gevormd die in 1513 in Engelse handen was gevallen. Alle verdere territoriale veroveringen van Karel V in de Nederlanden vonden telkens plaats als reactie op vanuit Frankrijk ondersteunde Gelderse agressie. De vorming van de XVII Provinciën was de toevallige uitkomst van de Habsburgse reacties op agressie van burenen.

In het jaar van de Franse aanvallen in 1521 op de Nederlanden, greep hertog Karel van Gelre zijn kans en liet zich huldigen als heer van de Groningse Ommelanden. Hij palmde tevens grote delen van Overijssel en het Sticht Utrecht in. Hij profiteerde van de geringe consolidatie van de machtsverhoudingen in deze gebieden op het territoriale niveau. Voor koning Frans I van Frankrijk was steunverlening aan Karel van Gelre een geschikte optie om de keizer op verschillende fronten tegelijk last te berokkenen. Tijdens de volgende decennia hebben Brabant, Utrecht en Holland regelmatig te lijden onder Gelderse raids en hinder van de scheepvaart op de Zuiderzee en de grote rivieren.

In de stad Utrecht riep de burgerfactie in 1527 een Gelders garnizoen binnen de muren. In november bleek de bisschop al bereid in ruil voor Habsburgse steun af te zien van zijn wereldlijke heerschappij. De Habsburgse Nederlanden waren nu uitgebreid met de aan elkaar en aan de overige provincies grenzende landen van Utrecht en Friesland (sinds 1515 overgegaan op de graven van Holland). Gelre behield in het noordoosten een uitgestrekt machtsgebied.

Toen Frans I in 1536 Karel opnieuw de oorlog verklaarde bevonden zich naast de Hertog van Gelre ook anti-Habsburgse coalitie met Duitse protestanten en de protestantse Deense koning Christiaan III. In mei 1536 viel deze coalitie Overijssel en het Groningse Ommelanden binnen. De Groningers zochten bescherming bij keizer Karel en huldigde hem als hun heer. Zijn stadhouder in Friesland nam die huldiging in ontvangst en slaagde erin, met de steun van regentes Maria, de Denen te verdrijven en ook Drente in te palmen. Omwille van de handelsbelangen sloot zij, tegen de zin van Karel, met Christiaan III in 1537 een vierjarig bestand dat de vrije doorvaart van Nederlanders door de Sont waarborgde.

De Gelderse kwestie werd opnieuw urgent toen Karel van Gelre in 1538 zonder nageslacht overleed. In het verdrag van 1528 had hij keizer Karel aangewezen als zijn opvolger. De Staten van Gelre lieten hun keuze vallen op Willem van Gulik die al in het bezit was van de hertogdommen Kleef en Gulik alsmede Berg en Mark. Samen met Gelre en Zutphen werd dus een nieuw landenblok gevormd.

Karel gedoogde gedurende vijf jaren de ontkenning van zijn opvolgingsrecht over Gelre omdat hij elders dringender verplichtingen had.

In juli 1542 brak een nieuw groot anti-Habsburgs offensief los. De alliantie bestond uit Christiaan III van Denemarken, Frans I van Frankrijk en Willem van Gulik. De invallen in de Nederlanden gaven voor Karel de doorslag om zijn rechten op Gelre te realiseren. Karel was erop bedacht dat Willem, zich via zijn Saksische zwager, zou kunnen laten aansluiten bij het Smalkadisch verbond van protestantse Duitse vorsten. Binnen een week capituleerde Willem en legden ook de Staten zich neer bij het nieuwe bewind. Karel liet de hertog in het bezit van zijn oorspronkelijke vorstendommen die gingen behoren tot de Westfaalse Kring van zijn Rijk. Gelre werd in 1543 de zeventiende 'provincie' in de Nederlanden. Zo ontstonden blijvende banden en duurzame grenzen tussen vorstendommen die zonder de ingrepen van de keizer nog geen duidelijk staatkundig kader hadden gevonden. De toestand van 1543 werd in 1648 gestabiliseerd in de Vrede van Westfalen.

De middelen van de staat: belastingen

Na de vorming van een aaneengesloten territorium volgden de Bourgondische en Habsburgse vorsten een zelfde streven tot eenmaking en centralisatie van het bestuur. Daarbij stuitte zij op de felle weerstand van de steden en standen in de gewesten. Toen de regering voor haar oorlog tegen Frankrijk in 1521 ongekend hoge belastingen vroeg kenden de Staten van Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland die slechts toe op voorwaarde dat zij zelf de inning en de uitbetaling van de troepen zouden beheren.

Om de oorlog met Frankrijk en Gelre in 1542 te financieren stelde de regering nieuwe belastingen in:

- Een directe belasting van een tiende penning op de inkomsten van onroerende goederen en de handelswinsten. Deze werd in 1545 gestopt.
- Een indirecte belasting van een honderdste penning op de uitvoer. Deze bleef tot 1554 van kracht.

De staten weigerden afstand te doen van hun bevoegdheid om belastingen voor een beperkte tijd en een welbepaald doel goed te keuren. Daarmee behielden zij een zeer effectief pressiemiddel op de regering. Na 1523 moest de regering afzien om nog belastingen te vragen aan de Staten-Generaal voor alle Nederlandse gewesten samen. Ze ondervonden teveel weerstand dat telkens forse reducties of andere gunsten aan afzonderlijke gewesten nodig waren om de bede als geheel aanvaard te krijgen. Het netto effect was dat Vlaanderen en Brabant verhoudingsgewijs meer gingen betalen en Holland en Zeeland minder. In 1473 brachten de vier kerngewesten samen bijna 78% op van alle centrale belastingen en in 1540-1548 steeg dat aandeel nog tot 83,5%. Deze cijfers relativeren het economische belang van de verovering van nieuwe territoria. Mogelijk trachtte de regering ze met zachtheid te incorporeren. Dit is een mogelijke verklaring waarom deze gewesten niet voorop liepen in de latere opstand. Zoals reeds geconstateerd ontbeerde de regering een objectief beleidsinstrument voor de verdeling van de belasting, maar het waren de statenvergaderingen die zich verzette tegen proportionele directe belastingen uit vrees om hun invloed en voorrechten te verliezen. Het resultaat van dit getouwtrek was een zeer onevenredige

verdeling van de belastingdruk, die in de 15^e eeuw Holland en Zeeland benadeelde terwijl deze gewesten in de 16^e eeuw juist gespaard werden. Dat zal de economische groei in die gewesten ten goede zijn gekomen.

De staatsmacht

De vorsten hebben alles in het werk gesteld om meer eenheid te brengen in de zeer uitlopende tradities op bestuurlijk en gerechtelijk gebied. Vooreerst probeerden zij hun territorium af te schermen. Dit blijkt uit:

- o Afstand van de aanspraken van de Franse troon in 1529, wat onder meer inhield dat het Parlement van Parijs geen processen uit Artesië en Vlaanderen meer zou behandelen.
- o Overeenkomst met de paus in 1515, dat kerkelijke rechtbanken van buiten het territorium alleen na goedkeuring door de regering processen van Nederlanders zouden behandelen, met uitzondering van Luxemburg. In 1559 werd de indeling van bisdommen in de Nederlanden aangepast aan de staatsgrenzen.
- o De gelijkschakeling van de erfopvolgingregels in 1549, naar aanleiding van de erkenning van Filips II als troonopvolger. De Opstand zou een tweede toepassing van deze regel op de 'XVII Provinciën' uitsluiten.
- o Het aanduiden van het nieuwe staatsverband als Nederland of Nederlanden.
- o De regering streefde erna om de oude vorstendommen om te vormen tot provincies in een eenheidstaat. Dit proces kwam in 1531 in een stroomversnelling, omdat in Brussel een echt regeringscentrum werd uitgebouwd. Voorheen had landvoogdes Margaretha van Oostenrijk geresideerd te Mechelen. Daar was ze omgeven door haar raad en ook het hooggerechtshof, de Grote Raad, was daar gevestigd.

De uitbouw van centrale regeringsorganen weerspiegelt de ambitie tot centralisatie.

- o In 1473 had Karel de Stoute reeds het hooggerechtshof en een hoge raad voor financiën als afzonderlijke instellingen ingericht, los van de 'raad naast de vorst'.
- o In 1531 werd nog een verdere afsplitsing doorgevoerd tussen de politieke advisering en de bestuurlijke (de drie collaterale raden).
  1. De eerste werd ondergebracht in de Raad van State, waarin de keizer hoge edelen benoemde, maar in toenemende mate juridisch geschoolde burgers.
  2. De Geheime Raad was belast met wetgeving en bestuurszaken, maar fungeerde ook als hooggerechtshof. Procedurefouten van gewestelijke hoven die niet vatbaar waren voor beroep bij de Grote Raad konden aanhangig gemaakt worden bij de Geheime Raad.
  3. De centrale financiële administratie werd in handen gelegd van de Raad voor Financiën.

Het centralisatiestreven van 1531 vond een uiting in het voorschrift om de honderden regionale en lokale stelsels van gewoonterecht, die de basis vormden van de civiele rechtspraak, op schrift te

stellen. De optekeningen van de costumen of gewoonterechten moest aan de centrale regering de gelegenheid bieden de tekortkomingen of tegenstrijdigheden te corrigeren door aanvulling met het Romeinse recht. De lokale bestuurders waren allerm minst happig om dit stukje van hun traditionele macht prijs te geven.

Op het gebied van strafrecht was de situatie al even weinig overzichtelijk. De regering vaardigde op dat terrein vele wetten uit, zogenaamde ordonnanties of plakaten. Pas in 1570 zou Alva de 'Criminele Ordonnantiën' bundelen tot een samenhangend stelsel van wetten. Centrale wetgeving perkte de bevoegdheden van de lokale schepenbanken in door algemene voorschriften op te leggen. Nieuwe cultuuruitingen zoals drukwerk, toneelvoorstellingen en 'ketterij' vormden het onderwerp van veel ordonnanties en plakaten. De zorg om de openbare orde leidde tot regelgeving inzake herbergen en landloperij. Nieuwe geloofsopvattingen vonden sneller verspreiding dankzij de nieuwe middelen van massacommunicatie. Overal in Europa trachtten regeringen door strikte gedragsreglementering het tij te keren, deze wordt in de literatuur aangeduid als Sozialdisziplinierung.

Het gewoonterecht werd ook teruggedrongen via de hogere rechtspraak, die een hiërarchisch hogere positie innam ten opzichte van de bestaande rechtbanken. Lagere rechtbanken riskeerden een veroordeling wegens slechte rechtspraak, waardoor het rechtsdenken effectiever doordrong dan via de algemene wetgeving. Dit blijkt uit de bereidheid van partijen om zaken voor de Grote Raad of de Geheime Raad aanhangig te maken. Veel zaken werden uiteindelijk tijdens de procedure geschikt of leidde om een andere reden niet tot een eindvonnis. Als zodanig vormde de hogere rechtspraak een effectief middel tot integratie in de nieuwe staat.

Seculaire groei

In het midden van de 16^e eeuw werd het bevolkingspeil van rond 1300 opnieuw bereikt. In de kerngewesten Vlaanderen, Brabant en Holland vormde de exportnijverheid de basis van de economische groei. Met name de textielsector ontwikkelde zich krachtig, nu vooral op het platteland van Zuidwest-Vlaanderen. Daarnaast breidde zich ook de linnenweverij enorm uit op het platteland van Zuidoost-Vlaanderen, Henegouwen, Noord-Brabant en rond Haarlem. Terwijl de Leidse lakennijverheid stagneerde, groeide in Holland vooral Amsterdam uit tot de leidende doorvoerhaven.

De snelle groei van Antwerpen was het meest markante verschijnsel van de zestiende eeuw. Migratie is de enige verklaring van een zo snelle bevolkingstoename. Wat al deze migranten naar Antwerpen aantrok, waren de mogelijkheden die de handel en nijverheid schenen te bieden. De basis hiervoor werd gevormd door de Brabantse jaarmarkten. Tijdens die vier perioden van vier tot zes weken heerste er, afwisselend in Antwerpen en Bergen op Zoom een vrijhandelsregime. De Engelsen verkozen mede hierdoor Antwerpen boven Brugge. In Vlaanderen gold, uit protectionistische overwegingen, een invoerverbod op Engelse laken. Antwerpen ontsnapte daaraan en ontwikkelde een belangrijke nijverheid voor de afwerking, het verven en de doorverkoop van het ruwe Engelse laken.

Een grote handelspartner was de Duitse Hanze, die haar hoofdkantoor in 1553 verplaatste van Brugge naar Antwerpen. Daarmee is duidelijk aangegeven dat graaninvoer uit Pruisen een belangrijk deel van de handel vormde.

Keulen en de Zuid-Duitse steden, met in het bijzonder de jaarmarktstad Frankfurt, waren andere grote partners, zoals de Portugezen, die met hun suiker en specerijen de verbindingen naar de nieuw ontdekte continenten verzekerden.

In 1532 opende men te Antwerpen een nieuwe beurs die onderdak moest bieden aan de sterk groeiende geldhandel en transacties van waardepapieren. Aangezien daar kapitaal toestroomden van de grote Zuid-Duitse en Genuese kooplieden-bankiers en van de Castiliaanse handelaars, opereerden permanent agenten van de keizer om overheidsleningen op te nemen. De druk op de Antwerpse geldmarkt leidde tot een drietal innovaties in de handelstechnieken:

1. De creatie van rechtsbescherming voor de verhandelbaarheid van handelsschulden. Dit bevorderde de afwikkeling van handelsverrichtingen door de circulatie van handelspapieren met een minimum aan contant geld.
2. Later schreef men op de rug de naam van de eerst geassigneerde koopman op, met plaatsing van handtekening. Dit endossement kon steeds herhaald worden zonder dat er verwarring kon ontstaan over de verantwoordelijkheid.
3. Het uitbetalen door derden, onder de nominale prijs, van wissels voor hun vervaldag. Kassiers traden in dit systeem op als makelaars en namen tegen een premie (disconto) een voorschot op een uitbetalingstermijn. Dit leverde de handelaar het voordeel van direct contant geld op.

De cultuur van de Renaissance

In de 16^e eeuw kwamen alle vooruitstrevende cultuuruitingen van die tijd in de Nederlanden tot ontplooiing. Ieder kunstambacht vond, met name in Antwerpen, excellente beoefenaren, die hun producten sleten op de welvarende binnenlandse markt evenzeer als bij de talrijk vertegenwoordigde buitenlanders.

- o Tegen 1500 waren er in de grote steden drukkers op zoek naar originele teksten in de volkstaal.
- o De kunst van de retoriek vond tientallen beoefenaars die zich groepeerden in kamers.
- o Toneelgezelschappen traden op voor een breed publiek. Spotteksten op de geestelijkheid en enige reformatorische inspiratie leidde tot repressie vanwege de centrale regering.

Uit de belangstelling voor de Nederlandse taal valt op te maken dat deze op weg was een bindmiddel tussen de gewesten te worden. In 1550 werd de eerste 'Nederlandsche Spellijnghe' gepubliceerd. De drukkersactiviteiten kwamen tot een internationaal hoogtepunt in Antwerpen, waar Plantijn in 1555 een uitgeverij stichtte die in Noordwest-Europa haar gelijke niet vond. Zijn topprestatie was de uitgave in acht monumentale delen van de bijbel in vijf talen. Deze prestatie leverde hem de bescherming van Filips II op, die al zijn liturgische werken voor heel Spanje bestelde. Plantijn deed maar weinig aan publicaties in de volkstaal. Daarvoor achtte hij het risico te

groot. De aanwezigheid van uitgevers-drukkers werkte de verspreiding van nieuwe opvattingen in de hand, zowel op godsdienstig als op politiek vlak. Tijdens de opstand tegen het Spaanse bewind moeten die vluchtschriften de stellingname van de middenklassen ingrijpend hebben beïnvloed.

Reeds in het begin van de eeuw bestonden er nauwe contacten tussen humanistisch geïnteresseerde drukkers, ambtenaren en geleerden. In 1509 droeg Erasmus zijn beroemdste werk, De lof der Zotheid, op aan Thomas More. Hierin wordt onder het motto van de omkering van de wereld humoristisch en vrijmoedig kritiek geuit op allerhande, maatschappelijke rollen. Erasmus werd het boegbeeld van het humanistische christendom. Belangrijk vond hij zelf zijn nieuwe tweetalige uitgave van het Nieuwe Testament en van de Brieven van kerkvader Hiëronymus. Erasmus heeft een diepe invloed uitgeoefend op de intellectuele elite.

Een van de meest typerende kunstenaars van de 16^e eeuw was Pieter Bruegel. Zijn werk weerspiegelt naast meer wereldse onderwerpen ook de volkscultuur uit. Hij observeerde scherp, en bekritiseerde op zijn manier de groeiende maatschappelijke spanningen. Hij beeldde taferelen van dood en vernieling uit, die de gruwelen voor de geest roepen van de in 1567 begonnen Spaanse onderdrukking van de Nederlandse Opstand.

De druk van het imperium

Het primaat van de Europese politiek dwong Karel op het einde van zijn regering tot vrijwel aanhoudende oorlogvoering. Hiervoor eiste hij van de statenvergadering toestemming van steeds hogere belastingen. Door de ongeremde opname van krediet dreef de regering de rente in Antwerpen op, waardoor het handelskrediet buitensporig duur. Deze situatie werd spannender toen zich bij de economische malaise ook de toenemende harde repressie om het geloof voegde. Onder Filips II nam het aantal vervolgingen snel toe, met een piek in 1652.

Al deze aantastingen van de burgerlijke vrijheden en van de welvaart waren door de regering teweeggebracht. Daarbij voegde zich vanaf 1450 nog een daling van de koopkracht als gevolg van de demografische groei en van macro-economische oorzaken. Na 1555 zouden al deze tegenstellingen verder op de spits worden gedreven en viel de zorgvuldig gehandhaafde eenheid uit elkaar. Zoals het primaat van de buitenlandse politiek de XVII Provinciën bij elkaar had gebracht, zo dreef ze die vanaf de jaren 1540 ook uit elkaar.

De opstand

Het laatste derde deel van de 16^e eeuw betekende niet alleen een diepe crisis, er werd ook wereldgeschiedenis gemaakt. Het machtige imperium werd geconfronteerd met een opstand in dat deel van Europa in dat deel van Europa dat juist de kern vormde van de wereldeconomie. De toenemende absolutistische strekking ergerde alle op hun autonomie gestelde inheemse edelen en burgers. Fundamenteel tegengestelde wereldbeschouwingen kenmerkten enerzijds de Castiliaanse hofadel die opgegroeid was in de geest van de reconquista en de koloniale veroveringen, anderzijds de vooruitstrevende wereld van handel en nijverheid, waar de vele culturele impulsen van de

renaissance trilden. De persoonlijkheid van koning Filips II heeft ongetwijfeld bijgedragen tot de aanscherping van het conflict. In zijn optiek waren protestanten kettters waarmee hij niet wenste te onderhandelen.

Tijdsverschil

De grote geografische afstand tussen Filips II en de complexe samenleving in de Nederlanden droeg bij aan het verloop van het conflict. De koning wilde persoonlijk alle touwtjes in handen houden, maar was afhankelijk van langzaam doorsijpelende en gefilterde informatie. Zijn bevelen hadden op hun beurt een maand nodig om hun bestemming te bereiken. Op beslissende momenten heeft de besluiteloosheid van Madrid in de Nederlanden herhaaldelijk een machtsvacuüm doen ontstaan.

Tijdens de langdurige fasen van verwarring konden de Staten van Brabant, Vlaanderen en Holland beslissende stappen zetten op weg naar de formulering van hun eigen soevereiniteit. De hardnekkig monistisch denkende monarch en de dynamische, pluriforme samenleving in de Nederlanden, werden gescheiden door een zo lange communicatielijnt dat eerder sprake was van een cultuurkloof. Daaruit vloeide een strategische voordeel voort voor de opstandelingen.

Kern en periferie

Tijdens de periode van 1566 - de Beeldenstorm - tot 1588 - de vestiging van de Republiek - heeft zich een geleidelijke radicalisering en polarisering voorgedaan, waardoor gematigde opties stelselmatig uitgesloten raakten. Toen in 1581 de vraag aan de orde kwam of men zou breken met de koning, was men verdeeld in 3 kampen:

1. De Waalse gewesten (Doornik uitgesloten) alsmede Groningen hadden zich met Filips II verzoend.
2. Vlaanderen, Brabant, Holland, Zeeland en Friesland verklaarden hem vervallen van zijn landheerlijk gezag.
3. Gelre, Utrecht en Overijssel sloten zich bij geen van beide standpunten aan.

Deze scheiding vinden hun oorzaak in het feit dat de oostelijke en zuidelijke gewesten dunner bevolkt, meer agrarisch en lichter belast waren. De doorslaggevende tegenstelling was die tussen de kerngewesten, de rijke verstedelijkte kustprovincies, en de periferie.

Kerk en Staat

De meer verstedelijkte gebieden hebben meer open gestaan voor de vele varianten van het protestantisme, de boerenbevolking, de hoge burgerij en de adel bleven overwegend trouw aan het katholicisme. De protestanten in Vlaanderen en Brabant werden voor 46% gerekruteerd uit de gegoede middenklassen, en voor ruim de helft uit loonarbeiders. Er waren diverse motieven die het protestantisme aantrekkelijk konden maken:

- o Sympathie met de protestantse Hervormingsbeweging betekende een afwijzing van de bestaande orde, die ervan uitging dat de monarchie door God gewettigd werd en de koning de erediens diende te beschermen.
- o De indeling van de bisdommen en de invoering van de inquisitie.

- Wie enige reden tot ontevredenheid had kwam terecht in het kamp van de 'ketterij'.

De aantrekkingskracht van de hervormers zal hebben gelegen in:

- Hun oprechte bezieling.
- De authenticiteit en het hoopgevende van hun boodschap.
- In de inhoudelijke verantwoordelijkheid die zij bij het individu legden.

Aangezien de staat de Hervorming vervolgde als ketterij, lag daar de oorzaak waarom de ontevredenen zich uiteindelijk wel tegen de kerk en de staat moesten keren.

Binnen de Raad van State voerde Willem van Oranje van 1564 tot het voorjaar van 1566 de legale oppositie aan. Zijn bezittingen lagen in diverse gewesten, vooral in Brabant, maar als prins van Oranje was hij ook een soeverein vorst. Als stadhouder namens de koning in Holland en Zeeland vertegenwoordigde hij het legitieme gezag. Als hoog edelman bevond hij zich in een positie om ook invloed uit te oefenen op het beleid.

Tegenover Filips II eiste de Raad van State meer zeggenschap op het landsbestuur. Inhoudelijk bepleitte Oranje in de eerste plaats de verzachting of intrekking van de plakkaten tegen de ketterij. Zelf bleef Oranje tot in 1566 katholiek, maar hij verwierp de gedachte dat vorsten zouden regeren over het geweten van hun onderdanen. Zijn tolerante opstelling, geïnspireerd door Erasmus, kwam wel tegemoet aan de wensen van de protestanten. Met die boodschap zond de Raad van State de graaf van Egmond, in januari 1565 naar de koning. Die liet de gezant met lege handen terugkeren en beval de bestraffing van de ketters. Zo maakte Filips II het voor de gematigde oppositie onmogelijk zich tegenover hem loyaal te blijven opstellen. De opschorting van de plakkaten werd de eis van een brede beweging.

De geweldsescalatie

In de jaren vijftig en zestig deden zich enkele serieuze schokken voor in de economie, waardoor verschillende sociale categorieën hun welvaart aangetast zagen:

1. De Spaanse staatsschuld was opgelopen en ook de zilvervloten uit Amerika volstonden niet meer. De koning kondigde in 1557 een moratorium af voor de rentebetalingen op staatsschulden. Deze maatregel, bekend als het eerste in een serie Spaanse staatsbankroeten, ruïneerde de Zuid-Duitse bankiers en een massa kleine spaarders.
2. De terugtrekking uit Antwerpen, in 1563, van de Engelse stapel voor lakens. Dit betekende niet alleen massale werkloosheid voor alle ambachtlieden die het Engelse laken afwerkten, maar ook voor de handelaren.
3. De zware misoogst door de barre winter van 1564-1565. In die jaren bereikten de prijzen van de broodgranen het hoogste peil van de eeuw, met massale hongersnood als gevolg.

Tegen deze achtergrond kan men het initiatief zien van het befaamde 'Eedverbond der Edelen', die zich in april 1566 wendden tot de landvoogdes met een smeekschrijf om tot de verzachting te komen van de plakkaten tegen de ketterij. De lokale en gewestelijke bestuurders vreesden voor

onlusten als de inquisitie haar gang zou blijven gaan. De landvoogdes had hier begrip voor. Ze zonden de markies van Bergen en de heer van Montigny naar de koning, maar zouden daar als 'rebellens; het leven laten. Zowel de tolerantie van de landvoogdes als het positieve antwoord daarop van de koning werden door de gebeurtenissen achterhaald.

Op 10 augustus 1566 luidde een fervente calvinistische preek het begin in van de 'Beeldenstorm'. In september kreeg de actie een meer georganiseerd karakter. Gedurende een jaar, het zogenaamde 'Wonderjaar', heerste een feitelijke religieuze tolerantie. Het nieuws over de aantasting van de kerk schokte de koning. Zodra de Amerikaanse zilvervloot hem daartoe de middelen bood, besloot hij tot het zenden van een troepenmacht. Toen de hertog van Alva op 22 augustus 1567 zijn soldaten in de grote Vlaamse en Brabantse steden inkwartierde, had dit niet meer het effect van ordeherstel, de rust was al maandenlang teruggekeerd, maar werd ervaren als een provocatie.

Gematigde leden van de Raad van State hadden met het Eedverbond een consensus bereikt om de protestantse prediking te tolereren, mits de katholieke eredienst gerespecteerd bleef.

Alva

Alva installeerde onmiddellijk de Raad van Beroerten, waarin twee Spaanse rechters het vonnis bepaalden, bevoegd voor 'zware misdaden tegen God en de kroon', tastte het rechtsgevoel van de meeste Nederlanders aan. De gevangennamen van de graven van Egmond en Horne, die pas nog een eed van trouw aan de koning hadden afgelegd, kreeg een symbolische draagwijdte. In strijd met het recht om als Ridders van het Gulden Vlies alleen door hun gelijken te worden berecht, werden zij onthoofd onder het motto van majesteitsschennis. Daarmee werd bedoeld dat zij als stadhouders te tolerant waren geweest tegenover protestanten. Willem van Oranje was eveneens voor de Raad van Beroerten gedaagd, maar had in april 1567 de Nederlanden verlaten. Hij had het vertrouwen in de koning verloren en geweigerd zijn eed van trouw te hernieuwen.

Het optreden van de Raad van Beroerten bracht een massale vlucht op gang naar Frankrijk, Engeland en de westelijke Duitse territoria. De bannelingen vormden benden geuzen, die door zeeroverij en guerrilla het Spaanse gezag probeerden te ondermijnen. In oktober 1568 waagde Oranje een gewapende inval in Brabant, traditioneel beschouwd als het begin van de 80-jarige oorlog. Die actie liep uit op een mislukking omdat steun van de bevolking uitbleef en de geldmiddelen ontbraken.

In december ontpopte Alva zich als een bestuurder die heldere beleidsinstrumenten trachtte te scheppen:

1. Inzake de strafwetgeving liet hij de Criminele Ordonnantiën bundelen.
2. Invoering van een stelsel van heffingen op het vermogen (honderdste penning), op onroerende goederen (twintigste penning) en op de handel (tiende penning) om de financiering van de staat minder van Spanje afhankelijk te maken. Voor de regering bood dit stelsel de voordelen van een permanente en automatische inning door eigen ambtenaren; voor de onderdanen dat van een eerlijke verdeling van de belastingdruk.

De in 1569 bijeengeroepen Staten-Generaal boden hevig weerstand omdat zij een belangrijk drukmiddel op de regering dreigden te verliezen. Alva dwong met diverse bedreigingen het akkoord af voor de honderdste penning, terwijl de tiende tweemaal in de vorm van beden werden afgekocht. De inning stuitte overal op zoveel verzet, dat al na een jaar tot afschaffing moest worden besloten.

Het succes dat de overval van de 'watergeuzen' op Den Briel op 1 april 1572 had, zal vooral te maken hebben gehad met verzet tegen de centrale regering met haar vreemdelingen, willekeur, inquisitie en afpersing. Zesentwintig stadsbesturen schaarden zich achter de volksofstand, waarvan Oranje de natuurlijke leider werd. Op eigen gezag organiseerde hij in juli 1572 de eerste 'vrije' vergadering van de Staten van Holland. Twaalf steden namen hieraan deel, Amsterdam ontbrak.

- o De beslissing om Willem van Oranje terug te roepen als stadhouder en godsdienstvrijheid af te kondigen waren regelrecht opstandig.
- o Tevens werd een aanzet gegeven tot een nieuwe staatsinrichting en moest een financieel draagvlak worden gevonden voor het verzet.

Dit lokte militaire repressie uit van Alva's troepen. De Oranjegezinde steden Mechelen, Zutphen en Naarden werden zwaar geplunderd. De operaties in Holland leverden veel grotere problemen op door haar natuurlijke bondgenoot: het water. De opstandelingen beschikten over de bezieling en de overtuiging te vechten voor hun eigen, rechtvaardige zaak. Het Spaanse beleg van Haarlem kostte zeven maanden, maar Alkmaar en Leiden hielden stand (1574).

De balans van Alva's zesjarig bewind was volledig negatief:

- o Bestuurlijk en militair had hij gefaald.
- o Zijn legermacht moest voor meer dan de helft door Spanje betaald worden.
- o In Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland, bleek het niet mogelijk de opstand met militaire middelen neer te slaan.
- o Alva's optreden tastte de legitimiteit van het Spaanse gezag ernstig aan.

Vredespogingen

De Spaanse militaire inspanningen in de Nederlanden en tegelijk ook tegen de Turken voerden in 1575 tot een tweede schuldenmoratorium. De slecht betaalde soldaten muitten, deserteerden en trokken als roversbenden door het land. Een poging van de nieuwe landvoogd Requesens om door onderhandelingen tot het herstel van orde en gezag te komen strandde op de eisen van de opstandelingen. Deze hielden in:

1. Medebestuur door de Staten.
2. Het vertrek van vreemde ambtenaren en soldaten.
3. De opschorting van de geloofsvervolging.
4. Een amnestieregeling.

Toen Requesens in maart 1576 overleed, trad opnieuw een maandenlang machtsvacuüm in, waarvan de Staten van Brabant, Vlaanderen en Gelre gebruik maakten om een overeenkomst te sluiten met

die van Holland en Zeeland. Over het eerder afgewezen programma kon met het nu wel snel eens worden en op 8 november 1576 vormde 'de Pacificatie van Gent' de grondslag voor een vredesregeling. De oostelijke gewesten, van Groningen tot Luxemburg, maakten evenwel voorbehoud tegen de Pacificatie. Het protestantisme was daar nog veel minder doorgedrongen en dus hadden zij ook minder te lijden onder de repressie.

De leden van de Statenvergaderingen werkten een nieuwe staatsorde uit gebaseerd op:

- o Het respect voor lokale en gewestelijke privileges en gewoonten.
- o Medezeggenschap van lokale en gewestelijke vertegenwoordigers in het landsbestuur.
- o Binding van de vorst aan constitutionele regels. Schending zou tot zijn afzetting kunnen leiden.

Deze constitutionele experimenten legden de grondslag voor de staatsorde van de latere Republiek. Het waren met name Brabanders en Vlamingen die de pen voerden. Als lid van de adelstand in de Staten van Brabant, kon ook Willem van Oranje zich persoonlijk beroepen op die grondwettelijke tradities.

Radicalisering

In de loop van 1577 namen in Brussel, Antwerpen en Gent ambachtsgilden het initiatief tot de vorming van revolutionaire comités. De middenklassen grepen de macht en installeerde calvinistisch gezinde stadsbesturen. De Calvinistische Republiek van Gent kreeg de meeste bekendheid gezien haar radicalisme. Van Oranje kreeg Gent alle privileges terug die het na de grote opstand in 1540 aan keizer Karel V had moeten afstaan. In het algemeen is opgemerkt dat het calvinisme het snelst en het meest aanhang vond in de meest geïndustrialiseerde en gecommmercialiseerde gebieden, ook op het platteland, vooral in Vlaanderen, Brabant en in enkele grote Waalse steden als Doornik en Valenciennes.

De meest opmerkelijke verwezenlijking van de Gentse Calvinistische Republiek lag echter op intellectueel vlak, met name in de gereformeerde prediking. In het gymnasium werden katholieke leraren vervangen door protestantse en er werd een predikantenopleiding opgericht. Door de onderwerping van Gent aan de Spaanse overmacht eindigde in 1584 dit intellectuele en onderwijskundige experiment, dat echter in het Noorden zijn sporen naliet.

Het was op voorstel van het Gentse stadsbestuur, dat Brabant, Vlaanderen met Doornik, Holland, Zeeland en Gelre tot een nadere unie besloten. Deze werd op 23 januari 1579 afgekondigd als de Unie van Utrecht. Hierin zegde zij elkaar toe om:

- o Geen afzonderlijke vrede te zullen sluiten met Filips II.
- o Samen op te komen voor de verdediging van hun privileges en costumen.
- o Onderlinge geschillen door arbitrage op te lossen.

Intussen had de nieuwe landvoogd Alexander Farnese, hertog van Parma, kans gezien om in te spelen op de groeiende afkeer van Waalse edelen en geestelijken tegen de calvinistische radicalisering. In de Waalse gewesten, met Doornik als uitzondering, behielden de traditionele

machten een veel grotere invloed. Parma kreeg ze aan zijn zijde door beloftes over het herstel van de privileges en de terugtrekking van vreemde troepen. De Unie van Atrecht van 6 januari 1579 bezegelde de breuk met Artesië, Henegouwen, Namen, Luxemburg en Limburg met de Opstand.

Van mei tot december 1579 vond door bemiddeling van keizer Rudolf II te Keulen een 'vredehandel' plaats tussen vertegenwoordigers van Filips II en van de Nederlandstalige gewesten. Het punt waarop deze besprekingen afsprongen, was de onwil van de koning om toe te geven aan de eis tot religieuze tolerantie. Het feit dat ook Oranjes 'religievrede van Antwerpen (in 1566)' en in Holland was uitgelopen op de vervolging van 'paapsen', maakte duidelijk dat er een wederzijds wantrouwen was gegroeid.

De laatste stappen in het radicaliseringproces betroffen de vorstelijke soevereiniteit. In de zomer van 1580 verklaarde Filips II Oranje vogelvrij. De prins reageerde door een zeer uitvoerige Apologie te laten samenstellen, waarin werd beklemtoond dat de koning zelf zijn verbintenis met zijn vazallen had geschonden. Bovendien had Filips, na daarop herhaaldelijk te zijn geweest, geweigerd om zijn fouten te erkennen. Dit was nu tirannie, dus knoopte Oranje besprekingen aan met een potentiële andere landsheer voor de Nederlanden, die hij vond in de katholieke hertog van Anjou. In januari 1581 besloten Brabant, Vlaanderen, Holland, Zeeland en Friesland om Anjou te herkennen. Gelre, Utrecht en Overijssel verzetten zich hiertegen.

De afkondiging in juli 1581 van het Plakkaat van Verlating was de logische volgende stap. In een uitvoerige verantwoording zetten de Staten-Generaal uiteen, op welke punten Filips II het contract had geschonden dat hij bij zijn huldiging met zijn onderdanen had gesloten. Ook het natuurrecht, de bestaande privileges en de vele andere wetten en gewoonten had de koning nadrukkelijk en herhaaldelijk met voeten getreden. Hij was daarom geen landsheer meer en in zijn plaats zouden de Staten-Generaal een meer geschikte vorst aanstellen.

Wat hier gebeurde was veel meer dan een wisseling van vorst, eigenlijk was het een revolutie. Onder de druk van een opstandige volksbeweging werd op interprovinciaal niveau een heel politiek en ideologisch stelsel afgewezen en kwam een nieuwe machtsverdeling tot stand.

- o De burgerlijke middenklassen waren van doorslaggevend gewicht in de nieuwe staatsorde.
- o De soevereiniteit werd niet meer in absolute termen afgeleid van de goddelijke delegatie van macht aan de koning, zij was integendeel toevertrouwd aan de collectiviteit van de afgevaardigden.

Een eeuwenlange ontwikkeling van vertegenwoordigende activiteiten van de steden had aan deze praktijk vorm gegeven.

De taal van de wapens

De keuze voor Anjou bleek geen gelukkige. Hij werd gewantrouwd wegens zijn katholicisme, de verwachte Franse militaire steun bleef uit, en hij kon zich niet vinden in de samenwerking met de Staten-Generaal. Na een mislukte staatsgreep in Antwerpen in januari 1583 droop hij af.

Intussen genoot Parma vanaf 1582 de volle financiële steun uit Spanje. Een voor een belegerde hij de Vlaamse en Brabantse steden, sneed hun toevoerwegen af en hongerde ze uit tot ze zich overgaven. Gent viel in september 1584, Brussel in maart 1585 en op 17 augustus Antwerpen. Het zag er somber uit voor de Opstand, nu ook op 10 juli 1584 Oranje vermoord was.

Parma's capitulatievoorwaarden hielden in dat 'kettters' hun stad nog gedurende twee jaar mochten verlaten. Hier maakten 200.000 Zuid-Nederlanders, ook Walen, gebruik van. De motieven zullen een combinatie van geloofsovertuiging, economische perspectieven en vrijheidsdrang zijn geweest. Deze migratie betekende voor de Republiek een ontzaggelijke impuls.

De Staten van Holland zochten nu steun bij Engeland, wat hun de graaf van Leicester als landsheer opleverde, maar alweer niet de militaire middelen. Hij slaagde er evenmin in om een vertrouwensband met de Staten-Generaal op te bouwen. Ook hij beging de blunder een militaire coup te wagen tegen enkele Hollandse steden. Eind 1587 verdween hij naar Engeland. Als gevolg van de opeenvolging van negatieve ervaringen, werden de Staten-Generaal gebracht tot de situatie waarin zij niet langer een vorst zochten als soeverein, maar die rol eenvoudig zelf waarnamen.

Hoofdstuk 4 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1780)'

§ 1 De tien jaren (1588-1598)

Het succes van de opstand

De droom van een groot Nederland is voorbij en de XVII Provinciën vallen in twee groepen uiteen. Ze wordt pas definitief en formeel uitgesproken in 1648. Om een Noord-Nederlandse staat levensvatbaar te maken was de eerste vereiste het winnen van de oorlog tegen de Spanjaarden. De benodigde randvoorwaarden hiervoor waren:

1. Buitenlandse steun (bondgenoten).
2. Financiële draagkracht (geld).
3. Hogere bezieling, omdat de oorlog een strijd tussen leven en dood.
4. Leiderschap en organisatorisch vermogen, om de krachten te mobiliseren.

Internationaal vonden er in 1588 en 1589 ingrijpende veranderingen plaats.

- In de zomer van 1588 had Filips II zijn armada uitgezonden om de opstand neer te slaan en Elizabeth van de Engelse troon te stoten. Zijn aanval was mislukt en de Engelsen hadden ervaren dat het rechtstreeks door Spanje werd bedreigd, en daardoor dezelfde vijand had als de Hollanders.
- In Frankrijk kwam Hendrik van Bourbon in 1589 aan de macht. Hij was protestant en daardoor voor velen onaanvaardbaar. De katholieke partij kreeg steun van Spanje. Parma werd geboden het zwaartepunt van zijn militaire operaties naar Frankrijk te verplaatsen. Hij had Brabant en Vlaanderen weer onder de gehoorzaamheid van de koning gebracht, en maakte in Gelderland en Overijssel vorderingen. Door deze strategisch keuze heeft Filips II mogelijk ongewild de Republiek voor de ondergang behoed.

Hollands welvaart

De politieke leider van de Republiek, Johan van Oldenbarnevelt was erin geslaagd om bondgenoten te vinden, doordat de Republiek over geld beschikte. Na de opstand verplaatste het economische leven zich naar de opstandige provincies en werd Amsterdam de commerciële hoofdstad van Europa. Het begin van deze overgang valt te dateren op 1585, het jaar waarin het Parma gelukt is Antwerpen te veroveren. De val van Antwerpen betekende in feite dat de opstand geen basis meer had in de zuidelijke gewesten. De bevolkingsbeweging van zuid naar noord, nam vanaf 1585 flink in omvang toe.

In de 16^e eeuw ontstond een mondiale economie doordat:

- Oost-Azië, West-Afrika en Amerika in het Europese netwerk werden opgenomen.
- Een intensivering van het verkeer tussen de Europese havens onderling.
- De kwaliteit van de zeeschepen verbeterde, zodat schippers langere reizen maakten.

- Hierdoor werd men ook aan grotere risico's blootstellen (weer en wind, kapers en piraten) en de toestand van die bepaalde lokale markt in termen van aanbod en prijs.

De beste oplossing hiervoor lag in de schepping van een grote, centraal gelegen markt, waar goederen uit heel Europa verzameld en aangeboden werden. Dan was men verzekerd van een constant aanbod, van stabiele, niet te hoge prijzen en van een permanente vraag. Voor zo'n stapelmarkt kwamen de Nederlanden door hun gunstige ligging het eerst in aanmerking.

De Hollanders hadden zich in handel en zeevaart reeds lang zeer actief getoond:

- Massagoederen als hout en graan werden dikwijls in Hollandse schepen vervoerd.
- De winstmarges waren niet al te groot dus er werd op de kosten bezuinigd door eenvoudigere scheepsconstructies met een maximale laadruimte en een minimum aan bemanning.
- Het scheepsbezit in Holland was gespreid, zo werd ook het bescheiden kapitaal van kleine beleggers actief benut, en kon de omzet verder stijgen.

Voor het vereiste bredere aanbod van de stapelmarkt zorgde:

- De plaatselijke nijverheid, met name het Leidse laken en het Haarlemse linnen.
- Door de import van graan uit het Oostzee gebied, kon de landbouw zich specialiseren op de productie van exportgoederen zoals boter en kaas, of het telen van koolzaad en vlas.

De oorlogstoestand hielp, doordat de Republiek de Vlaamse havens blokkeerde en de Schelde gesloten hield. Zo kwamen de kooplieden uit Antwerpen er vanzelf toe hun zaken naar het noorden te verplaatsen, waar zij hun geld, deskundigheid en relaties met de handelscentra van de Middellandse Zee. Daarmee verwierf Holland een aandeel in de handel met hoogwaardige goederen, die voor het ontstaan van een werkelijk algemene stapelmarkt een levensvoorwaarde was.

Landen als Frankrijk en Spanje zijn in de 16^e eeuw enkele keren bankroet gegaan door het onvermogen van de regeringen om belastingen te heffen. Geld was te vinden bij de rijken, maar juist die hadden invloed en moesten ontzien worden. Dus werden de armen zwaarder belast dan ze konden dragen en de inning was inefficiënt. Het bijzonder van Holland was de gespreide welvaart. Die gaf aan de belastingheffing een breed draagvlak. In tegenstelling tot Frankrijk was het niet de belasting op het totale inkomen, die hier de voornaamste plaats innam, ondanks dat deze wel bestond. Veel profijt had de overheid van de indirecte belastingen op consumptiegoederen.

De bestuursvorm van de Republiek

De Republiek was een statenbond van zelfstandige gewesten, namelijk Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel en Groningen. Drente was wel baas in eigen huis, doch had geen zitting in de hoge vergadering. De zeven hadden in beginsel allen gelijk aandeel in de macht en vetorecht. De Unie van Utrecht had de gewesten verenigd. De eenheid was nodig omdat men samen oorlog voerde. Ze hadden een leider, Willem van Oranje, en een orgaan van overleg, de

Staten-Generaal. Die oorlog werd gevoerd om de vrijheden en privileges van de provincies te beschermen. Het middel was eendrachtige samenwerking. De weg van de besluitvorming in discutabele zaken was persuasie.

De staatsinrichting van de Republiek bemoeilijkte concentratie van macht in een hand. Dit gold ook voor een niveau lager. Boven het niveau van de provincies, bij de centrale organen in en buiten Den Haag, treft men ook een spreiding van de macht: Staten-Generaal, Raad van State, colleges van Admiraliteit, Generaliteitsrekenkamer, generaalmeester van de Munt.... Het belangrijkste is de collegiale vorm. Het is normaal om de macht te geven aan een college, niet aan een persoon.

Te midden van de colleges staat de stadhouder. Gewoonlijk twee tegelijk, waarvan er een in Holland resideert en de andere in Friesland. Ze kunnen wel stadhouder zijn in meer dan een provincie - de Fries dikwijls in Groningen en Drente, de Hollander doorgaans in de overige - maar ze hebben geen bevoegdheden in de gewesten van de ander en men deelde het ambt met niemand. Willem van Oranje had de titel van stadhouder gedragen. Omdat zulk leiderschap ook na zijn dood werd vereist, moest er een nieuwe stadhouder komen. Deze moest over genoeg prestige beschikken om zijn leiderschap voor allen aanvaardbaar te maken. In de 16^e eeuw viel deze niet los te zien van iemands geboorte. Prins Maurits volgde dus zijn vader op. Hij bleek voor het militaire leiderschap zeer geschikt, doch politieke ambities ontplooidde hij niet. Hij werd dan ook niet de feitelijke regeringsleider. Die taak viel aan Johan van Oldenbarnevelt ten deel. Hij was toen raadspensionaris van Holland, de hoogste ambtenaar na de stadhouder.

- Hij trad op als voorzitter van de gewestelijke statenvergadering.
- Voerde correspondentie met binnen- en buitenland.
- Leidde de delegatie van Holland bij de Staten-Generaal.

De positie van de raadspensionaris moet niet overschat worden:

- Ondanks Hollands overwicht bleef hij vertegenwoordiger van een deelbelang.
- Alhoewel de stadhouder en de raadspensionaris allebei ambtenaren zijn, bestond tussen de twee een enorm verschil. De raadspensionaris verkreeg zijn status door zijn ambt, de stadhouder nam deze bij zijn ambtsaanvaarding al mee.
- De stadhouder was altijd tegelijk opperbevelhebber van leger en vloot.

De plaats van de kerk

Er zijn onder historici discussies gevoerd over wat nu vooropstond, politiek of geloof, strijd voor vrijheid of voor de kerk? Het vrijheidsideaal van de opstand verloor zijn zin zonder vrijheid van denken. De kerk in de vrije Nederlanden kon niets anders dan protestants zijn. Er waren twee stromingen:

1. De libertijnse kerk (eind 16^e eeuw - Utrecht):

- Nadruk op het woord vrijheid en moest open staan voor iedereen.
- Kerkgang en communie zijn vrijblijvend en verplichten de bezoekers tot niets.

- Ze is een instituut van publieke dienstverlening, die uit de publieke kas gefinancierd diende te worden.
- Haar instandhouding is een taak van de overheid en is verantwoordelijk voor het kwalitatieve en kwantitatieve niveau van de voorziening.

De libertijnse kerk bleek niet levensvatbaar, maar het Utrechtse model kan wel dienst doen als beschrijving van het ideaal dat veel leden van de politieke elite ook elders voor ogen stond, met name in Holland.

2. Calvinisme

- Geen leervrijheid, maar overeenstemming op de wezenlijke geloofspunten.
- Een hechte kerkelijke organisatie, met regionale, provinciale en nationale verbanden.
- Handhaving van de kerkelijke tucht door onderling toezicht om de zuiverheid van de leer te waarborgen.
- Lidmaatschap is vrijwillig, maar niet vrijblijvend.

Het calvinistische model vond bijna overal ingang en de kerk werd calvinistisch. Men werd geen kerklid door geboorte, maar door keuze. Wie lidmaat werd moest weten waarvoor hij stond, en de consequenties voor zijn eigen beslissing aanvaarden.

Heel de geschiedenis van de Republiek door zien we twee geesteshoudingen, die op deze twee tegenstellingen teruggaan. Hun namen zijn: de rekkelijken en de preciezen. Het ging hierbij om twee verschillende, dikwijls tegengestelde oriëntaties, waarbij de precieze vooral predikanten, en de rekkelijke vele regenten bekoort.

Het verloop van de oorlog

De periode waarin de jonge Republiek haar zelfstandig bestaan heeft gevestigd en voor de toekomst verzekerd werd door de historicus Fruin als de 10 jaren uit den 80-jarige oorlog beschreven. Maurits en Oldenbarnevelt hebben de geboden kans ten volle benut.

- Oldenbarnevelt stuurde het proces van besluitvorming.
- Maurits maakte het de provincies gemakkelijker door zijn schitterende resultaten die hij met zijn leger bereikte.

Zoals de jaren 80 de tijd zijn geweest waarin de zuidelijke gewesten voor de opstand verloren gingen, zo vormde de jaren negentig de periode waarin de oostelijke en noordelijke provincies definitief gewonnen werden. Toen werd beslist dat Groningen, Nijmegen en Coevorden blijvend tot het Nederlandse grondgebied zouden behoren en dat Brugge en Antwerpen deel zouden uitmaken van een andere staatsgemeenschap.

Maurits voerde oorlog in overleg met zijn neef, de Friese stadhouder Willem Lodewijk en de verstandhouding tussen de twee is altijd uitstekend gebleven. Heel het gebied ten noorden van Maas en Schelde kwam in handen van de Republiek. Maar het einddoel was nog niet bereikt, de strijd zou moeten worden verder gezet in Brabant en Vlaanderen.

§ 2 Het vraagstuk van oorlog en vrede (1598-1609)

Onzekerheid omtrent de oorlogsdoelstellingen

Veldslagen zeggen, zeker over de 80-jarige oorlog, niet veel. Het grootste deel van de strijdmacht te land lag wederzijds in garnizoenen. Een kleiner deel, het veldleger, had als speciale taak de verovering van vestigingen. De vijand stelde zich daartegen te weer door:

- Die vestiging zo sterk mogelijk maken.
- Zelf een andere stad belegeren, om zo het eventuele verlies te compenseren.
- Proberen de tegenstander uit te schakelen door een veldslag.

Het nut van een veldslag was beperkt. Terreinvinst leverde het niet op, wel tijdwinst. Maar zolang Maurits over geld beschikte kon hij de verliezen goed maken door het werven van nieuwe soldaten, met name uit Duitsland. In de oorlog tegen Spanje zijn daarom niet veel veldslagen geweest.

In 1600 is zo een slag ondernomen bij Nieuwpoort. Deze slag was opmerkelijk omdat:

- Maurits wijze van oorlogsvoering zich kenmerkte door voorzichtigheid.
- Hij heeft zich zelden ver van huis begeven.

De oorlog was omstreeks 1598 een nieuwe fase ingegaan. De verovering van de oostelijke Nederlanden was voltooid en er waren geen Spaanse garnizoenen in de steden meer te vinden. Men kon nu nieuwe veroveringen ondernemen in zuidelijke richting. In 1600 ging het echter om een hogere inzet. Het doel van de tocht was de verovering van Duinkerken, de thuishaven van de Spaanse kaapvaart. De Duinkerker kapers berokkenden de Hollandse handel veel schade. Het ging naast geld ook om mensen, namelijk de helft van de krijgsmacht (15.000 man) van de Verenigde Provinciën. Die slag is bij Nieuwpoort gevoerd en gewonnen. Hij leverde echter niets op.

Nieuwpoort heeft twee dingen geleerd:

1. De oorlog zou niet snel beslist worden.
2. De tocht naar Nieuwpoort ontketende geen volksopstand onder de Vlamingen.

Veel van de immigranten in de Republiek bleven zichzelf zien als tijdelijk uitwonend. Politieke invloed hadden ze niet. Dat hield enerzijds het gevoel van afstand in leven en versterkte de wens tot terugkeer. Anderzijds misten de immigranten de mogelijkheid om invloed op de politieke doestellingen van het bestuur uit te oefenen.

De verovering van Brabant en Vlaanderen was niet een vanzelfsprekend oorlogsdoel. De delen van deze provincies die tot het grondgebied van de Republiek behoorden, de Generaliteitslanden, kregen geen zitting in de Staten-Generaal en werden rechtstreeks vanuit Den Haag bestuurd. Daarnaast lagen de vooruitzichten van de oorlog er niet goed bij. Frankrijk had in 1598 vrede met Spanje gesloten en Engeland volgde in 1604. Hierdoor kon de Spaanse oorlogsinspanningen zich weer geheel op de Nederlanden richten. Een Spaans overwicht kwam daar niet uit voort. Geen van beide partijen was in staat de ander beslissend te verslaan. De tijd leek rijp voor vredesonderhandelingen.

Vrede of bestand?

In 1609 monden de onderhandelingen uit in het 12-jarige bestand. Vrede werd het niet en er is in die 12 jaar heel wat afgevochten, met name in Oost-Indië, waar Nederlandse kooplieden hun intrede hadden gedaan. Daar kwam in 1602 het VOC uit voort. Er is ook gestreden in Europa. Het ging daarbij niet om de economische of politieke ordening, maar om de godsdienst. Het christelijke Europa had zich in twee kampen gesplitst. Spanje, zo meende de protestanten, streefde nog altijd naar de hegemonie over een katholiek Europa. De oorlog in de Nederlanden zagen zij in dat licht, maar ook de strijd tussen Polen en Zweden, en de groeiende spanningen in het Duitse Rijk, tussen de katholieke liga en de protestantse unie. In de daarop volgende oorlog was alleen Engeland niet betrokken. Daarom bleef het in 1609 bij een bestand.

- Aan de kant van de Republiek was het wantrouwen te groot om tot een daadwerkelijke vrede te komen.
- Aan de Spaanse zijde spraken ook andere factoren mee:
  - Men wilde het liefst dat de Nederlanders uit Indië zouden vertrekken.
  - Dat ze een vrije vaart op Antwerpen zouden toestaan.
  - Dat zij godsdienstvrijheid voor de katholieken zouden toestaan

De katholieken vormden een vraagstuk apart. De Republiek vereenzelvigde zich met de protestantse zaak. Gezien de internationale situatie zouden zij de katholieken als vijanden binnen de muren moeten beschouwen, die bedwongen moest worden. Naast religie was ook welvaart een belangrijke motief voor de Nederlanders en de immigranten uit het zuiden. De overheid toonde zich tegemoetkomend, althans in Holland.

- Enerzijds wilde men het protestantse karakter van de staat handhaven en de voorkeurspositie van de heersende kerk onaangetast laten.
- Anderzijds moest men de talrijke katholieken niet tarten.

Het officiële standpunt was dat ieder vrijheid van geweten genoot. Ten aanzien van de eredienst was de overheid bereid om zich enigszins te schikken. Zo bewaarde men de binnenlandse vrede, om de oorlog tegen een katholieke mogendheid te kunnen voortzetten. Het succes van de Hollandse tolerantie lag in de volslagen abstracte verhandeling over het probleem van de verdraagzaamheid. Ze was een typisch product van een pragmatische Hollandse cultuur en bevatte een principiële element. De afkeer van gewetensdrang is in haar gerationaliseerd. Op de lange termijn heeft deze tolerantie de Nederlandse cultuur beïnvloed. Op de korte termijn zou ze ernstig op de proef gesteld worden, in de godsdiensttwisten van het 12-jarig bestand.

§ 3 De twisten van het twaalfjarige bestand (1609-1625)

Politieke tegenstellingen

Tijdens het 12-jarig bestand vindt er een internationalisering van het conflict plaats:

- Voor 1609 is de belangrijkste oorlog die tussen Spanje en de Republiek.
- Na afloop van het bestand is in Duitsland de 30-jarige oorlog al begonnen.

De heropening van de vijandigheden in de Nederlanden krijgt haar plaats in die nieuwe samenhang en de conflicten van het 12-jarig bestand zijn dan ook alleen goed te beoordelen in het licht van de buitenlandse politiek.

Het christelijke Europa kende twee grote tegenstellingen:

1. Tussen Rome en de reformatie.
2. Tussen Frankrijk en het Habsburgse huis.

Habsburg had met Karel V en Filips II gestreefd naar de Europese hegemonie. Ieder die zich door Habsburg bedreigd voelde als vanzelf bij Frankrijk steun zocht. De Republiek was hiervan het bewijs. Frankrijk was ook katholiek, dus op basis van godsdienstige verschillen zou men Frankrijk nooit echt kunnen vertrouwen. Daar liggen nu de wezenlijke tegenstelling tussen Maurits en Oldenbarnevelt. De landsadvocaat heeft altijd vastgehouden aan een alliantie met Frankrijk. Dat was ook de opvatting van Willem van Oranje geweest. Het is geen toeval, dat men juist na Oranjes dood direct hoog op de Engelse kaart heeft ingezet.

In 1609 stierf de kinderloze hertog van Gulik. De Franse koning Hendrik IV mengde zich in de opvolgingsstrijd met de protestantse pretendenten Brandenburg en Palts-Neuburg, en een grote Europese oorlog leek onvermijdelijk. Op dat ogenblik werd Hendrik vermoord. Men vermoede een groot katholiek complot. De Frans regering stuurde aan op een dubbelhuwelijk tussen de Franse en Spaanse dynastieën. Het einde van de alliantie met de Republiek leek nabij. Oldebarnevelts opvattingen over de buitenlandse politiek bleven dezelfde. Frankrijk bleef na 1621 de Republiek steunen, en het zou in 1635 ook zelf de wapens opnemen tegen Spanje. Algemene instemming vond van Oldebarnevelts ideeën echter niet. Ze brachten hem zelfs in opspraak. Alles kwam er anders uit te zien toen zich een tweede motief tot wantrouwen bij het eerste voegde, die voortkwam uit de godsdiensttwisten van het 12-jarig bestand.

Godsdienstige tegenstellingen

Die twisten waren het gevolg van het proces van calvinisering. Eenheid van leer was daarbij een belangrijk programmapunt. Onder de predikanten van de gereformeerde kerk stond een nieuwe criticus op in de persoon van Jacobus van Arminius. Op zijn initiatief werd de discussie heropent op het punt van de verkiezing en verwerping (predestinatie). Het Calvinisme ging ervan uit dat de enige redding van de mens lag in Gods genade. Sommigen ontvingen die, anderen niet. Een deugdzaam leven is hier niet de voorwaarde voor de verlossing, maar haar resultaat.

Arminius kwam met een andere verkiezingsleer. De uitverkorenen waren diegenen van wie God voorzien had, dat ze zouden geloven. Bij Arminius is dus verkiezing gevolg van geloof. Bij zijn tegenstanders is geloof een gave, die geschonken wordt met de verkiezing. Tussen beide opvattingen bestond een makkelijk op de preekstoel uit te leggen verschil, zodat ieder kerklid partij zou kunnen kiezen.

Dat was het laatste dat de Hollandse regenten wilden. Hun kerkelijk ideaal was nog altijd het libertijnse model van een ruime, open kerk. Toen de kerkelijke vergaderingen geneigd leken om Arminius aanhangers te weren, vonden zijn medestanders bij de Staten van Holland gehoor met de

remonstratie. Hun tegenhangers werden contraremonstranten genoemd, naar het bezwaarschrift dat zij hadden ingebracht. Die geschillen verdeelden de kerk.

Oldenbarnevelt was de grote kampioen van de alliantie met Frankrijk en de man die in de kerk de remonstrantse minderheid beschermde. Arminianisme was in de ogen van de calvinisten een gevaarlijke ketterij. Toch wilde Oldenbarnevelt dat de kerk deze ketteren niet alleen zou dulden, maar hun zelfs een gelijkwaardige plaats toestaan. Het geheime doel van de remonstrantse ketterij was volgens haar tegenstanders om een algemene tolerantie voor te bereiden, die ook de katholieken insloot. Dan was de grote belemmeringen voor een verzoening met Spanje weggenomen en zouden Rome en Spanje spoedig meester zijn van het land. Zijn kerkpolitiek kwam neer op reorganisatie van de kerk naar het libertijnse model. De calvinisten wilden dat de kerk tucht zou uitoefenen over haar leden, terwijl Oldenbarnevelt deze keus tussen ware en valse leer zou overlaten aan de overheid. Velen in de kerk bleken hiertoe niet bereid en op tal van plaatsen kwam het tot een scheuring. Het werd duidelijk dat de Staten de kerk een last oplegden die zij niet wilde dragen. Zij konden nu twee dingen doen:

1. De Staten konden hun nederlaag erkennen en de kerk toestaan zelf te beslissen in eigen zaken (onaanvaardbaar voor Oldenbarnevelt en medestanders).
2. Men zou haar moeten dwingen, desnoods met geweld.

Die laatste weg hebben de Staten ook ingeslagen. Men vond de kerk te belangrijk om aan de dominees over te laten. De overheid moest bevoegd zijn de grenzen van de kerk vast te stellen. Op grond van het verdraagzaamheidsbeginsel wilden ze een tolerante kerk. Maar als die kerk nu eens niet tolerant wilde zijn? Ze zou de kerk tot tolerantie dwingen.

Het is daarom dat de Staten van Holland in augustus 1617 de steden hebben toegestaan eigen soldaten aan te werven, de waardgelders. Ook de plaatselijke garnizoenen dienden daaraan mee te werken. Dat was voor Maurits het motief om tot actie over te gaan. Zo zag Maurits dat besluit van augustus 1617, de befaamde Scherpe Resolutie: de overheid wilde soldaten inzetten om de uitoefening van de gereformeerde religie te beletten. Voor hem betekende de Scherpe Resolutie de bevestiging van zijn vermoedens over de oprechtheid van Oldenbarnevelt. Vanaf de zomer van 1617 zette Maurits zich in om de contraremonstranten de overhand te bezorgen. Geleidelijk brak hij Oldenbarnevelts invloed af in de Staten-Generaal, vervolgens ook in de Staten van Holland. Het voornaamste was wel, dat het leger niet aan de Staten van Holland of de stedelijke magistraten, doch allereerst aan de kapitein-generaal gehoorzaam was. De gevreesde burgeroorlog bleef dan ook achterwege. Dreiging met macht bleek voldoende om in de regeringscolleges nieuwe meerderheden te vormen. In augustus 1618 liet Maurits zich door de Staten-Generaal instrueren Oldenbarnevelt en zijn voornaamste tegenstanders in verzekerde bewaring te stellen.

De nieuwe orde van zaken

Voor de overwinnaars kwam het nu op twee dingen aan:

1. Ze moesten een nieuwe politieke en kerkelijke orde scheppen.
2. Ze dienden te beslissen over het lot van de gevangenen.

Oldebarnevelts publieke executie is alleen te begrijpen tegen de achtergrond van de eerder geschetste verdachtmakingen. Hij voerde een beleid dat inging tegen de uitgesproken wensen van de meerderheid. De advocaat heeft zijn verdediging vooral gebaseerd op het recht van het gewest Holland, baas te zijn in eigen huis. Zijn politiek had de instemming gehad van de Hollandse Staten. Als provinciaal ambtenaar moest hij zich richten naar de opvattingen en bevelen van de Staten van zijn provincie, niet naar de Staten-Generaal. Zijn invloed en die van Holland in de Staten-Generaal waren echter zo groot, dat het in feite de landsadvocaat van Holland was, die de macht van de Staten-Generaal richting gaf. Dat instrument was hem in de loop van de bestandsjaren ontvallen. Na 1618 kwam het niet tot staatsrechtelijke vernieuwingen.

De nieuwe kerkelijke orde kwam tot stand op de synode van Dordrecht die in 1618 ter beslechting van de geschillen bijeengeroepen werd. Zij veroordeelden de remonstranten. De aanhangers van Arminius zouden zich in een nieuwe kerkgenootschap verenigen. Die beslissing ten gunste van de contraremonstranten had de volle steun van de overheid. De nieuwe overheid was bereid de overwinning te accepteren van de calvinisten over de libertijnen. Onder de namen preciezen en rekkelijken zouden de twee nog dikwijls met elkaar botsen.

Van de nieuwe overheid was ook te verwachten dat ze haar buitenlandse politiek zou afstemmen op de Engelse bondgenoten. De belangengemeenschap ontbrak met hen bijna geheel. De Republiek wilde steun geven aan de protestantse vorsten in Duitsland, waarin 1618 de strijd ook gewapenderhand werd gevoerd. De Engelse koning Jacobus was in continentale conflicten niet voldoende geïnteresseerd. Wat de Engelsen wel belangrijk vonden waren de economische geschilpunten met de Republiek. Het ging hierbij om de lakenhandel, de visserij en de vaart op Indië.

In 1602 hadden de kooplieden zich in de VOC verenigd:

1. De risico's van de Aziatische handel gingen de middelen van enkelingen of kleine groepen te boven. Nergens ging de kost zover voor de baat uit.
2. De schepen voerden naar een gebied dat de landsvijand als de zijne beschouwden. Dat stelde hoge eisen aan bewapening en beveiliging.
3. De schipper moest verzekerd zijn van een veilige haven. Dit vroeg om een sterke organisatie en een bredere infrastructuur.

De Nederlandse kant van de organisatie was in 1602 geschapen, met vijf kamers in de belangrijkste handelssteden en een centrale directie in Amsterdam, de heren XVII. Een gouverneur-generaal kreeg de leiding over de vestigingen van de compagnie. De haven werd Batavia, dat door Jan Pieterz. Coen met geweld onder gezag van de Compagnie werd gebracht. De Compagnie was volstrekt niet uit op de vorming van een koloniaal imperium. Zij was een handelonderneming en wilde dat blijven. Ze zagen echter niet hoe men handel kon drijven zonder inzet van macht. Men moest de Aziatische vorsten en kooplieden kunnen dwingen overeenkomsten aan te gaan en afspraken na te komen. Het moest de Europese concurrenten duidelijk gemaakt worden dat hij koloniale waren beter kon kopen op de beurs in Amsterdam. Coen maakte het niet uit of die

concurrent nu een erkende vijand was of een bondgenoot uit het bevriende Engeland. Het ging er hem allereerst om, het monopolie van de Compagnie te handhaven. Zo vielen al snel de eerste schaduwen over het bondgenootschap.

Toen de Republiek de oorlog met Spanje in 1621 weer opnam, was gebleken dat de Engelse koning de oorlog in Duitsland wel aan de conferentietafel wilde bespreken, maar dat hij niet bereid geweest was tot daadwerkelijke hulp. De Zeven Provinciën konden de last van de oorlog niet met Engeland delen. Pas Maurits' dood in 1625 maakte de weg voor verzoening vrij.

§ 4 Het goud van de gouden eeuw (1625-1648)

Consolidatie

De gouden eeuw van de Republiek is een tijd geweest van bloei en welvaart, maar allerminst van vrede en eendracht. Er valt geen ander tijdvak aan te wijzen dat zo'n concentratie van hoogtepunten te zien geeft. De politieke macht van de Republiek groeide tegelijk met de wereldwijde ontplooiing van haar handel en scheepvaart.

In 1588 was de internationale constellatie de Republiek gunstig gezind geweest, zodat zij zowel Franse als Engelse steun had kunnen verwerven. Haar afhankelijkheid werd bevestigd, toen in 1621 de vijandigheden opnieuw werden geopend. De Nederlandse oorlog viel vanaf dat ogenblik samen met de Duitse. In het algemeen gesproken was de uitbreiding van de strijd een voordeel voor de Republiek, vooral omdat Frankrijk zich meer actief in de oorlog begon te mengen. Een formeel bondgenootschap met de Zeven Provinciën kwam in 1635 tot stand. Deze alliantie bood mogelijkheden vanuit de nieuwe steunpunten in Brabant en Limburg de verovering van de zuidelijke gewesten in overweging te nemen.

Engeland bleef buiten de Europese oorlogen. De strijd tussen koning en parlement, vanaf 1642 openlijk als burgeroorlog gevoerd, overschaduwde de aandacht voor de gebeurtenissen op het vasteland. Het is geen toeval dat de Republiek zich juist in de eerste helft van de 17^e eeuw als economische grootmacht heeft kunnen ontplooien. Ook Frankrijk werd tot in de jaren vijftig door ernstige interne spanningen geplaagd.

Er waren genoeg kooplieden, die de hervatting van de oorlog in 1621 met ongeduld hadden afgewacht, omdat ze dachten dan betere zaken te kunnen doen. De VOC was het belegde kapitaal waard gebleken. Tijdens het bestand wilde de overheid de vorming van het WIC niet toestaan, omdat handel op Amerika onmogelijk was zonder een directe confrontatie met Spanje. Vanaf 1621 was deze botsing van belangen juist weer een aanbeveling en het octrooi werd dan ook dadelijk verleend. De lotgevallen van de VOC en de WIC liepen sterk uiteen:

- De VOC was een handelsonderneming, die territoriale vestiging in de eerste plaats beschouwde als middel tot een doel.
- De WIC gaf kolonisatie meer aandacht. Brazilië en Nieuw-Nederland, zijn echter na korte tijd verloren gegaan. Slecht Suriname en de Nederlandse Antillen zijn langdurig onder Nederlands gezag gebleven.

Het grootste wapenfeit van het WIC is de verovering van de Spaanse zilvervloot door Piet Heyn in 1628. Tot handelsbloei heeft deze compagnie nauwelijks bijgedragen. De meeste winst werd in Europa behaald. Het snel verwerven van grote rijkdom was niet de Hollandse manier. Een uitzondering vormt de 'dwaze tulpenhandel' van de jaren dertig.

Kooplieden zochten als vanouds bij voorkeur veilige investeringen en gespreide risico's. Handel en scheepvaart bleven daardoor rusten op het brede financiële fundament. Daar zo velen als grote en kleine beleggers bij die handel betrokken waren en ook de kleinen hun aandeel in de winst hadden, kon er groeiende vraag zijn naar goederen boven de gemiddelde behoefte.

Het zijn vooral de bestedingen van de rijken die de Nederlandse 17^e eeuw haar reputatie hebben bezorgd, bloeitijd te zijn geweest van kunst en cultuur.

De aard van de Noord-Nederlandse cultuur

De concentratie van talent in de 17^e eeuw blijft uniek. Met de Nederlandse cultuur ligt het wat moeilijker. Onmogelijk valt te ontkennen dat heel wat grote namen in die Noord-Nederlandse cultuur gedragen worden door immigranten van de eerste en de tweede generatie.

De Nederlandse cultuur was een lokale variant van de Europese. Het geeft aan dat de Nederlanders van die tijd een hoog ontwikkeld vermogen bezaten in te spelen op de behoefte van hun eigen regio. Waar ook in het buitenland de ontdekking gedaan was, zij maakten er gebruik van in hun eigen bijzondere omstandigheden:

- De vestingbouw en de organisatie van de handel.
- De cartografie en de waterhuishouding.

Cultuur is altijd gebouwd op het overgeleverde erfgoed. De Europese cultuur van de 17^e eeuw steunde op twee pijlers: het christendom en de klassieken. De geschiedenis had hen onontwaaarbaar met elkaar verstrengeld. Het klassieke omvat meer dan de belangstellingswereld van Erasmus, en het christelijke weerspiegelt de hoge graad van verdraagzaamheid in het godsdienstige leven.

De letterkunde van de 17^e eeuw wilde aan de lezer een boodschap doorgeven. Het streven naar harmonie lag besloten in alle kunsten en wetenschappen. Wat 17^e eeuwse cultuur wilde zijn wordt het beste duidelijk met behulp van twee namen:

- Jacob Cats: Hij heeft zich een meester getoond in de harmonie. Zijn naam is gevestigd met de Sinne- en minnebeelden van 1618. Het is een verzameling prentjes met toepasselijke verklaringen. Dat was harmonie van woord en beeld. Men kon uit de elke afbeelding een drievoudige les trekken:
  1. Voor de jongeren een amoureuze.
  2. Voor de mensen van middelbare leeftijd een maatschappelijke.
  3. Voor de ouderen een religieuze.
- Daniël Heinsius: Hij had zich de schrijfstijl van de geschriften van de ouden eigengemaakt. Zijn eerste belangrijke geschrift was een christelijk treurspel, in de stijl van Seneca. Hij gaf meer dan de heidense filosoof had kunnen bieden.

De Hollandse schilderschool

De tak van kunst die zich het meest in de onvergankelijkheid heeft kunnen verheugen: de Hollandse schilderschool van de 17^e eeuw. Het schilderij was een massaproduct, en moest dus ook voor velen verstaanbaar zijn. Het was niet een eenvoudige nabootsing van een geobserveerde werkelijkheid. Men had oog voor emblematiek. Schilderij spraken hun eigen taal, in symbolen die aan de ingewijden een duidelijke boodschap overbrachten, maar die niet bij de eerste blik waren te doorzien. Ze vroegen vernuft en kennis van zaken. Het kan ook zijn dat een bepaald schilderij helemaal niet de bedoeling heeft een diepere zin uit te drukken. Dat zal vooral gelden voor het massaproduct.

De naam die wij als eerste verbinden met de cultuur van de Gouden Eeuw is Rembrandt van Rijn. Wat zijn tijdgenoten het meest in een schilder bewonderden, was het vermogen in een dramatisch tafereel een maximum aan emotionele lading te leggen.

Vrijheid en gebondenheid

Van de 17^e-eeuwse wetenschap kan men dikwijls zeggen, dat ze iets wil doen. Ze wil iets tot stand brengen dat een praktische toepassing heeft. Voorbeeld : Hugo de Groot:

- o Jurist, geschiedschrijver en theoloog. De werkelijke geleerde kan niet in een discipline worden opgesloten!
- o Hij wist hoe hij wetenschap kon gebruiken als politiek instrument.
- o Hij verdedigde de kerkpolitiek van Oldenbarnevelt, wiens rechterhand en medestander hij was.
- o Hij verdedigde het recht van vrije vaart tegenover andere staten.

In Holland kon veel gedrukt en gezegd worden. Maar onbeperkte tolerantie heerste ook in de Verenigde Nederlanden niet. Kritiek op wat de Staten misschien zullen beslissen is toegestaan. Kritiek op wat zij feitelijk doen kan men maar beter onuitgesproken laten.

Het woord voeren ten aanhoren van een grote menigte, was in de Republiek slechts de gereformeerde predikanten voorbehouden. Politiek is de kunst van het mogelijke, terwijl de wet Gods juist eist wat bij mensen onmogelijk is. Volmaakte vrede kon er daarom tussen kerk en staat nooit heersen. Wel was de verhouding tussen kerk en staat zelden beter geweest dan gedurende de eerste decennia na de synode van Dordrecht. De gereformeerde kerk was wel geen staatskerk, maar ze genoot als de publieke kerk toch grote voorrechten, en was op samenwerking met de overheid aangewezen. De rijkste vrucht van deze samenwerking was de statenvertaling van de Bijbel.

In de cultuur van de gewone man had het christelijke element een heel ruime plaats ingenomen. In de kustprovincies was een groot deel van de mannelijke beroepsbevolking werkzaam als visser of matroos. De arbeidsverdeling tussen man en vrouw kon hierdoor niet anders dan onevenredig belastend voor de vrouw uitvallen.

Voor de landprovincies kan het beeld heel anders zijn, omdat de interregionale communicatie op het platteland beperkt was. Gaat het om de maatschappelijke elite, dan mogen we zeggen dat de

Zeven Provinciën samen een cultuur bezaten. In deze kringen bestond het besef gezamenlijk te behoren tot een zelfde staatsverband.

Van oorlog naar vrede

Dat besef had zich in de oorlog tegen Spanje gevormd. Voor zover het er in de oorlog om ging, de vrijheid van de Zeven Provinciën te bevestigen, waren de doelstellingen onder Frederik Hendrik. Twee omstandigheden droegen er toe bij de vredeswil te versterken:

1. Het verloop van de oorlog in Duitsland. Het gevaar van een rekatholisering van het Duitse Rijk was bezworen.
2. Het bondgenootschap met Frankrijk. Op den duur zou dat kunnen leiden tot veroveringen van de Zuidelijke Nederlanden. Deze zou dan verdeeld worden tussen de overwinnaars. De Republiek zou dan niet langer haar zuidgrens delen met een verzwakte mogendheid, maar met Frankrijk, die nu sterk genoeg was om op zijn beurt te streven naar de Europese hegemonie. Dat zou de belangen van de Republiek niet dienen.

Werd Antwerpen een Noord-Nederlandse stad, dan kon ook de Schelde niet gesloten blijven en zouden de zuidelijke gewesten hun plaats opeisen in de Staten-Generaal, en daar Holland de leiding betwisten.

Die vrede is in 1648 te Munster gesloten. De voorwaarden leken veel op die van 1609, met verschil dat ze thans definitief waren.

- o Spanje erkende de soevereiniteit van de Republiek.
- o Vergunde het de vrije vaart op Indië.
- o Berustte in de sluiting van de Schelde.
- o Spanje bedong geen enkel voordeel voor de Noord-Nederlandse katholieken.

Het gezamenlijke verleden met de zuidelijke gewesten was een afgesloten hoofdstuk.

§ 5 De Ware Vrijheid (1648-1672)

Willem II en de Europese machtsverhoudingen

Het grote vredescongres dat de 80-jarige Oorlog afsloot met de vrede van Munster, beëindigde tevens de 30-jarige Oorlog met de vrede van Westfalen. Hierdoor waren gelijkwaardigheid van protestanten en katholieken, de zelfstandigheid van de Duitse vorsten en de onafhankelijkheid van de Republiek na 1648 geen twistpunten meer. Frankrijk was nu de mogendheid geworden die de macht bezat en dacht op de Spaanse Habsburgers een groot voordeel behalen kon. In Engeland was aan het eind van de jaren veertig de monarchie van de Stuarts vervangen door de republiek van Cromwell. Karel I werd in 1649 terechtgesteld.

In deze nieuwe Europese machtsverhoudingen moest ook de Nederlandse Republiek haar positie nader bepalen. Zij had zich een vooraanstaande plaats verworven omdat men rijk was, en ze had die rijkdom verkregen door handel en scheepvaart. Maar ze was niet in staat om die honderden schepen te beschermen tegen vijandige overvallen. Holland had zich deze grote voorsprong

verschafft in de jaren dat Frankrijk en Engeland door hun eigen zorgen in beslag genomen werden. Frederik Hendrik was in 1647 gestorven, en opgevolgd door de jonge Willem II. Deze erfde alle ambten van zijn vader.

Gelukkig is zijn optreden in de drie jaren van zijn stadhouderschap niet geweest. Hij wilde allereerst de oorlog met Spanje hervatten. Maar voortzetting van de oorlog betekende vooral versterking van de positie van Frankrijk, en bevorderde niet de belangen van de Republiek. Zijn internationale ambities gingen echter verder. Zijn echtgenote Maria Stuart was de dochter van de Engelse koning Karel I en hij voelde zich aan de belangen van dat huis gecommiteerd, en zou graag gezien hebben dat de Republiek steun gaf aan zijn schoonfamilie om de regering van Cromwell omver te stoten. Duidelijk is wel dat de uitvoering veel geld zou kosten, zonder onmiddellijke voordelen voor de Republiek. Deze dure, riskante en onduidelijke politiek werd niet gesteund.

Holland vond dat de vrede ook financiële consequenties moest hebben en stuurde aan op een flinke vermindering van de krijgsmacht. Toen de Staten-Generaal daarover niet spoedig tot een besluit konden komen, nam Holland het heft in eigen handen. Hierdoor kwam de Republiek dadelijk in acuut gevaar. Indien Holland alleen tegenover de zes stond, dan moesten die ofwel knarsetandend berusten, of ze moesten de crisis met geweld tot een oplossing brengen. Dat was in 1618 gebeurd, en het geschiedde opnieuw in 1650.

Het optreden van Willem II in 1650 heeft dan ook enige gelijkenis met dat van Maurits in 1618. De stadhouder liet zes vooraanstaande regenten gevangen nemen, en hij trok met een flink leger naar Amsterdam, zijn voornaamste tegenstander in de Hollandse statenvergadering. De dreiging was genoeg om een politieke verandering af te dwingen. Op het punt van de troepenvermindering gaf Holland nu in hoofdzaak toe.

De verschillen tussen 1618 en 1650 zijn echter veel groter. Maurits greep pas in toen hij voldoende draagvlak voor zijn handelen had om de ongunstig gezinde meerderheid van de Hollandse Staten uit te schakelen. Willem II had de Staten-Generaal achter zich. Zijn voorstellen tot hervatting van de oorlog genoten echter weinig steun en een nieuwe crisis dreigde. Het ging nu om de macht van de stadhouder. In november 1650 stierf de prins na een kortstondige ziekte. 24 jaar oud.

De Hollandse regenten

Zijn overlijden maakte de weg vrij voor een nieuwe oplossing van het constitutionele probleem. Holland schafte de functie af. Men had kunnen kiezen voor het regentschap van de Friese stadhouder Willem Frederik voor de jonge Willem, maar dat deed geen enkele provincie. Wel volgde de Fries zijn bloedverwant op in Groningen en Drente. Daarmee begon dan de periode in de Nederlandse geschiedenis die we het eerste stadhouderloze tijdperk plegen te noemen. De Nederlandse Republiek miste nu een constitutioneel hoofd. Het lag voor de hand, dat nu Hollands andere hoge ambtenaar de open plaats zou bezetten. Vanaf 1653 werd het ambt van raadpensionaris vervuld door Johan de Witt. Bijna 20 jaar lang is hij opgetreden als de daadwerkelijke regeringsleider. Hij dankte dat aan zijn zeldzame talenten, aan het gewicht van zijn ambt en aan de macht van de provincie Holland. Hoe belangrijk zijn ambt ook was, de Hollandse

heren wilden niet ondergeschikt zijn aan hun eigen knecht. Andere provincies mochten niet in hun soevereiniteit gekrenkt worden, omdat Holland in de Staten-Generaal hun stemmen nodig had. Het eerste stadhouderloze tijdperk draagt vooral twee kenmerken:

1. Binnenlands ontplooit zich de heerschappij van de regenten, de zogenaamde 'Ware Vrijheid'. Dit was het recht van de regenten, meester te zijn op eigen grond en in eigen stad. Deze vrijheid werd niet langer ingeperkt door de stadhouder. Er waren zeven vrije republieken, iedere volledig soeverein. Hiermee werd het Hollands belang ook het beste gediend. Hoe zwakker het centrale gezag was, hoe gunstiger de positie van het sterkste gewest. De typische regent was een lokale administrateur wiens carrière zich afspeelde binnen de muren van zijn eigen woonplaats. De regent is een man die aan bepaalde minimumeisen moet voldoen, namelijk:
  - a. Aanzienlijke geboorte.
  - b. Het bezit van enig vermogen.
  - c. Daarnaast hebben regenten deel aan een cultuur. Ze hadden de Latijnse school en de universiteit bezocht, spraken Frans, kenden de geschiedenis van Rome en Griekenland, en wisten iets van het Nederlandse verleden. Ze hielden van kunst en letteren en sommigen waren begenadigd wetenschappers.
  - d. Cultuur mocht niet normloos zijn. Wel was de traditie van verdraagzaamheid de regenten intussen tot een tweede natuur geworden, die tot uiting kwam in een tolerante levenshouding (voorbeeld: houding ten opzichte van Spinoza).
2. Buitenshuis is het de periode van de handelsoorlogen.

Godsdienst en politiek onder de regentenheerschappij

De synode van Dordrecht kon men beschouwen als de triomf van het rechtzinnige calvinisme. Op de reformatie van de leer zou nu een nadere reformatie volgen: de praktijk van het christelijke leven werkelijk te doen beantwoorden aan bijbelse normen. Ze heeft als de Nadere Reformatie bekendheid gekregen. De regenten hadden gezien hoe sterk kerkelijke geschillen het land in beroering konden brengen. Dat moest nooit weer gebeuren. Sindsdien waakten zij voor twee dingen:

1. Zij gedoogden niet dat de kerk nieuwe uitspraken zou doen over de leer. Rezen er meningsverschillen binnen de kerk, dan zou ze niet meer mogen kiezen.
2. De regenten stonden evenmin toe dat de kerk de politieke verdeeldheid bevorderde. Een dominee die kritisch commentaar gaf op de daden en bedoelingen van de overheid moest rekening houden met disciplinaire maatregelen en zelfs verbanning uit stad en provincie.

De Ware Vrijheid vond onder de predikanten weinig steun. Hun sympathie lag bij het huis van Oranje, en hun politieke voorkeur ging uit naar het herstel van het stadhouderschap. Er is echter geen sprake van een constante politieke polarisatie. De doorsnee regent was in de eerste plaats bedacht op de behartiging van de belangen van zijn eigen familie in zijn eigen stad. Hij streefde naar persoonlijk aandeel in de macht, en hij bevorderde de carrières van plaatselijke standgenoten

op basis van diens ten wederdienst. Zo vond groepsvorming plaats, die bijeengehouden werd door overeenstemming van belangen, en die men tegenwoordig met de naam facties betitelt. Maar al waren er dan geen partijen, er bestond wel een politieke tegenstelling. Een paleisrevolutie kan genoeg zijn om de rollen om te keren.

De handelsoorlogen

De handelsoorlogen noodzaakte het bewind van Johan de Witt tot stellingname. Dankzij de overzeese compagnieën, haar vissers, de dominante rol in de Europese vrachtvaart had de Republiek, de eerste plaats opgeleverd in de economische rangorde. Vroeg of laat moest de concurrentie zich melden. Na de vrede van Munster gaan eerst de Engelse en vervolgens de Franse regering over op een nieuwe economische politiek, die de belangen van eigen nijverheid en handel moest beschermen en bevorderen.

De Engelsen onderstreepten dat reeds in 1651, met de uitvaardiging van de Akte van Navigatie. Die bepaalde dat buitenlandse schepen voortaan alleen nog goederen mochten aanvoeren die uit het betrokken land zelf afkomstig waren. Deze akte kwam neer op een economische oorlogsverklaring. In 1652 begon de eerste Engelse oorlog. Tijdens deze oorlog vestigde Tromp en de Ruyter een internationale naam. Bij de vrede van Westminster in 1654 werd de Akte van Navigatie gehandhaafd. Zij verlangden tevens dat de Prins van Oranje voor altijd uitgesloten zou worden van het stadhouderschap. De Staten-Generaal weigerden. Er kwam echter wel een geheime overeenkomst van die strekking tot stand, enkel met de provincie Holland gesloten, de Akte van Seclusie. Deze kon niets anders doen dan de banden versterken tussen de aanhangers van het huis Oranje en die van het verbannen huis Stuart. Het was daarom dat de handelsoorlogen en de hele buitenlandse politiek in de jaren van het eerste stadhouderloze tijdperk zo moeilijk los te maken waren van de tegenstelling tussen staatsgezinden en stadhouderlijken.

De handel met het Oostzeegebied was van vitaal belang voor alle grote mogendheden en al deze waar moest door de Sont gevoerd worden. In 1658 koos de Republiek in de Noordse oorlog tussen Denemarken en Zweden, voor de zwakste partij, en dwong het Zweden tot vredesvoorwaarden die de Nederlandse handelsbelangen veilig stelden.

De werkelijke proef op de som zou de oorlog met Engeland zijn. In Engeland was weliswaar de monarchie hersteld, maar de verstandhouding werd niet verbeterd. Officieel werd de oorlog in 1665 hervat. De Republiek bleek beter toegerust en bewees een gelijkwaardige tegenstander te zijn. Bij de vrede van Breda in 1667 gaf zij weliswaar Nieuw-Nederland aan de Engelsen prijs, maar in ruil verwierf zij Suriname.

De vrede werd bespoedigd door het feit dat de Franse legers in 1667 de Zuidelijke Nederlanden waren binnen gevallen. Spanje liep het gevaar een volkomen nederlaag te lijden. Tezamen met Zweden gingen zij in 1668 een drievoudig verbond aan, tot handhaving van de status-quo. Lodewijk

XIV legde zich toen bij de feiten neer. De gedwongen vrede sterkte hem in zijn misnoegen tegen de Republiek. Minister Colbert wilde dat Frankrijk een rijk en draagkrachtig land zou worden, en streefde naar economische onafhankelijkheid. Met forse verhogingen van de invoerrechten probeerde hij de Nederlandse scheepvaart te dwingen het transport voortaan aan Franse zeelieden over te laten.

Zo had de Republiek dus twee vijanden. De ene had de grootste vloot van Europa en de andere het grootste leger. Johan de Witt wilde de een tegen de ander uit spelen. Zijn politiek ging ervan uit dat de Fransen en Engelsen de internationale toestand objectief juist zouden taxeren. Toen dan ook in 1672 juist die oorlog tegen Frankrijk en Engeland samen gevoerd moest worden was de Republiek daar niet op voorbereid. Zoals in 1618 kwam daar een tweede complicatie bij. De zoon van Willem II was intussen een volwassen man geworden. Het zou ondoenlijk zijn om hem uit het politieke leven verbannen te houden. De roep om Oranje werd, toen in 1672 de vijandige legers hun opmars begonnen, onweerstaanbaar. Willems verheffing tot stadhouder volgde in juli 1672. De Witt vroeg en kreeg ontslag. Hij is niet in staat van beschuldiging gesteld. Tezamen met zijn broer Cornelis werd hij op 20 augustus 1672 door het Haagse grauw vermoord.

§ 6 De Republiek onder Willem III (1672-1702)

De oorlog van 1672

De geschiedenis heeft aan het jaartal 1672 de naam rampjaar verbonden. Een land met veel ommuurde steden gold als militair zeer sterk. Het was dan ook een grootste prestatie als een veldheer in een jaar drie steden veroverde. Het verloop van de oorlog in 1672 was verbijsterend, omdat in enkele weken tijd drie hele provincies in Franse handen vielen. Dit werd de Witt aangerekend als persoonlijke schuld. De Fransen hielden vervolgens een korte adempauze. Deze bleek een misrekening te zijn. Voorzichtigheid kan hierbij hebben meegespeeld:

- De Franse legers hadden zoveel steden bezet, dat een aanzienlijk deel van hun krijgsmacht in garnizoenen lag.
- De Nederlandse vloot onder de Ruyter voorkwam alle gevaren van een dreigende invasie van de Engelsen.

Op dit alles heeft Willem III weinig invloed gehad door zijn inspirerende leiderschap en de steun die hij kreeg van Amsterdam. Willem III slaagde, meer dan Willem I erin, alle middelen te richten op het door hem gewenste doel. In 1672 was dat het winnen van de oorlog. In latere jaren zou het zijn, een herhaling van 1672 te voorkomen.

Willems buitenlandse beleid was erop gericht alle beschikbare krachten in Europa te verenigen in een grote coalitie tegen de Franse hegemonie. In 1673 kwam de eerste coalitie tot stand, de zogenaamde 'quadruple alliantie', tussen de Habsburgse keizer, Spanje, Lotharingen en de Republiek. De oorlog nam ook dat jaar een gunstige wending.

- Nadat het bevoorradingscentrum Bonn in handen van de coalitie was gevallen, en de bevoorrading in gevaar kwam, besloot Lodewijk XIV zijn troepen terug te trekken.
- Het parlement in Engeland weigerde Karel II in de oorlog tegen de Republiek financieel te steunen.

De anti-Nederlandse coalitie van Lodewijk XIV was verbroken, en de Republiek had op haar beurt een anti-Franse coalitie gevormd.

Willem III wilde zijn greep op het bestuur in de Verenigde Provinciën versterken:

- De raadpensionaris van Holland had in de praktijk altijd gefungeerd als minister van buitenlandse zaken. Willem III heeft dit vacuüm zelf opgevuld.
- Hij bouwde een netwerk van persoonlijke vertrouwelingen op.
- De Staten-Generaal wilden Gelderland, Utrecht en Overijssel hun recht van sessie in de Staten-Generaal ontnemen. Ze hadden zich, volgens hen, in 1672 te weinig moeite getroost, om de Fransen het hoofd te bieden. Willem III heeft dit voorkomen, maar zo, dat de drie provincies hem voortaan zouden steunen. Hun positie werd geregeld in de regeringsreglementen. Alle belangrijke benoemingen vielen vanaf 1674 onder zijn verantwoordelijkheid. Dat waren dan drie stemmen in de Staten-Generaal. Een vierde, die van Zeeland, werd altijd al in sterke mate bepaald door de grote stadhouderlijke invloed in dat gewest. Zo kwam Willem III dichterbij volledige controle dan een van zijn voorgangers ooit geweest is.

Wie werkelijk over de Republiek wilde regeren, moest meester van Holland zijn. Bij het herstel van het stadhouderschap had Willem de plaatselijke magistraten mogen zuiveren. Herkreeg hij de bevoegdheid, nieuwe functionarissen te verkiezen uit een hem door de stad voorgelegd dubbeltal. Hij had een zwak punt. Amsterdam had het recht van benoeming zelf gehouden. In 1672 had Amsterdam Willem III krachtig ondersteund en toen het directe gevaar was afgewend raakte Amsterdam meer geneigd aan vredesvoorstellen gehoor te geven. In 1678 maakte de vrede van Nijmegen een einde aan de eerste grote coalitieoorlog.

Willem III tegen Lodewijk XIV

In de tien zogenaamde vredesjaren die volgde ging Lodewijk XIV voort met zijn territorium uit te breiden door middel van aanspraken op grondgebied die ooit Frankrijk toebehoorde. Zo vielen Luxemburg en Straatsburg zonder slag of stoot aan Frankrijk toe. Het keerpunt ligt in 1685 bij:

1. De herroeping van het edict van Nantes.
2. De troonbestijging van Jacobus II.

In Frankrijk had sinds 1598 de protestantse kerk de status van een wettig getolereerde minderheid. Gelijkheid tussen de godsdiensten bestond niet. In de loop van de 17^e eeuw verloor deze minderheid haar kracht. De grote adellijke families keerden een voor een in de schoot van de moederkerk terug. De gevolgen van de herroeping van het edict bleven niet tot Frankrijk beperkt:

1. Vluchtelingen stoomden de grens over naar de Nederlanden, Zwitserland, Brandenburg en andere protestantse landen.
2. Lodewijk XIV had met deze daad Europa een voorproef gegeven van wat Franse hegemonie zou betekenen, in termen van cultuur, economie en religie.

De tweede gebeurtenis was het overlijden van Karel II en zijn opvolging door zijn katholieke broer Jacobus II. Toen Jacobus zijn bewind begon met de afkondiging van een tolerantie-edict, en de openstelling van overheidsambten voor alle gezindten, legden de meesten dat uit als eenzijdige begunstiging van de katholieken. De geboorte van een mannelijke troonopvolger in juni 1688 sloeg de hoop op het overgaan van de troon op zijn dochter Mary, die getrouwd was met Willem III, de bodem in. Een katholieke koning in Engeland moest zijn natuurlijke bondgenoot vinden in de koning van Frankrijk.

Onder die omstandigheden kon Willem III niet anders doen dan gehoor geven aan de uitnodiging van de Engelse oppositie, het kanaal over te steken en zijn schoonvader te verjagen. Ditmaal waren de Staten bereid het oorlogsrisico te aanvaarden. De expeditie, in de herfst van 1688, verliep voorspoedig. De vriend en geloofsgenoot van Lodewijk XIV was vervangen door zijn meest verbitterde vijand. Daarmee begon een periode van 25 jaar oorlog.

Als koning van Engeland kon Willem de ideale coalitie vormen met de keizer, Spanje, Engeland, de Republiek en een aantal Duitse vorsten. De vrede van 1697, te Rijswijk gesloten, was voor Lodewijk XIV dan ook niet onvoordelig. Als definitief kan niemand dit verdrag beschouwd hebben, want iedereen wist dat koning Karel II van Spanje weldra zou sterven. Dan zou Lodewijk XIV voor zijn kleinzoon de successie kunnen opeisen. De Spaanse successieoorlog begon in mei 1702. Willem III was in maart 1702 overleden.

In deze periode van de Nederlandse geschiedenis moest de Republiek haar verantwoordelijkheid als grote mogendheid dragen, en een bijdrage leveren aan de totstandkoming van een Europees evenwicht. In de oorlog van 1702 zou blijken dat zij boven haar stand leefde. De Republiek moest erin berusten dat buitenlandse concurrenten dank zij steun van hun machtiger gouvernementen en groter potentieel de Nederlandse handelshegemonie verbreken.

De Amsterdamse kooplieden, waren zich bewust van de betekenis die hun bedrijvigheid hadden, voor de volle ontplooiing van kunst en wetenschap. De Amsterdamse predikant Bekker is de Europese cultuurgeschiedenis ingegaan als een beroemdheid. Hij is voorgesteld als de moedige, door de kerk miskende strijder tegen het bijgeloof, die de doodsklok geluid heeft over de heksenvervolging en weinig heel liet van de 17^e-eeuwse demonenleer.

§ 7 Een grote mogendheid in verval (1702-1751)

Politieke achteruitgang

In 1702 werd de Republiek nog onder de groten gerekend, en nam deel aan de laatste oorlog tegen Lodewijk XIV. Ze hebben slechts betekenis in zoverre ze bijdroegen tot de financiële uitputting van de Republiek. De Vrede van Utrecht in 1713 bezorgde haar als compensatie de inlijving van Venlo. Haar veiligheid trachtte zij twee jaar later te vergroten door het Barrièretraktaat met de Oostenrijkse heren van de Zuidelijke Nederlanden. Deze zou de veiligheid bij een nieuwe Franse aanval moeten garanderen. Toen de Republiek in 1747 weer de wapenen moest oppakken bleek ze er niet meer toe in staat. Die hulpeloosheid is opmerkelijk, maar de Spaanse successieoorlog en drie eerdere oorlogen tegen Frankrijk had de Republiek zoveel geld gekost dat men geen grote legermacht meer kon bekostigen.

- Voor de provincie Holland waren de schulden zo hoog opgelopen dat zij in 1713 en volgende jaren 70% van haar inkomen aan rente moest uitgeven. Het is moeilijk te zeggen of de andere provincies er beter aan toe waren. Het herstel van de vrede nam de noodzaak tot eensgezind handelen door de provincies weg.
- Het volume van de Oostzeehandel was gelijk gebleven echter het aandeel was gekrompen door concurrentie van verscheidene ander landen, die hun hout en graan voortaan zelf haalden en de stapelmarkt meden. Middelen om daar verandering in te brengen waren niet beschikbaar.

Het tweede stadhouderloze tijdperk had de regering feitelijk geen welomschreven politieke doelstelling. Ze streefde naar vrede en oriënteerde zich op Engeland. De Republiek had het geluk dat gedurende de eerste 30 jaar na de Vrede van Utrecht de Engelsen en Fransen zich onthielden van een agressief beleid. De Republiek streefde geen grote doestellingen na en was tevreden met een rustig voortbestaan. Het bestuur kon dan ook zonder veel problemen aan een kleine groep experts worden overgelaten.

Binnenlands bestuur

Het overlijden van Willem III had een nieuw stadhouderloos tijdperk ingeluid, want de regenten waren de stadhouderlijke voogdij moe. Op korte termijn schied dit een politieke crisis, met name in Zeeland en de gewesten die in 1674 uitgerust waren met de nieuwe regeringsreglementen. In verscheidene steden kwam het tot onrust. Deze twisten zij de geschiedenis ingegaan als de 'plooierijen', ofwel het conflict tussen de Oude en de Nieuwe Plooi. Deels lag het initiatief bij de regentenfamilies, die onder Willem III van de macht uitgesloten waren geweest, deels gaf de beweging vorm aan het onbehagen van de maatschappelijke middengroepen die niets te zeggen hadden. Succes leverde hun protest niet op.

De Zeven Provinciën van het 2^e stadhouderloze tijdperk vormden een nachtwakersstaat, met als gevaar dat uitoefening van publieke macht doel op zichzelf zal gaan worden. Een functie geeft aanzien en inkomen. Met onderlinge afspraken viel de verdeling van stedelijke ambten wel te

regelen. Gedurende de 1^e stadhouderloze tijdperk was er altijd een orangistische onderstroom geweest, en het bewustzijn had bij velen geleefd dat het op den duur toch niet mogelijk zou zijn de Republiek zonder stadhouder te laten en het huis van Oranje blijvend uit te sluiten van de macht. Na 1702 is die onderstroom veel zwakker. Er was wel een kandidaat voor de opvolging van de kinderloze Willem III, zijn Friese bloedverwant Johan Willem Friso. Die was toen 15 jaar oud en stond onder de voogdij van zijn moeder. In Holland zagen de staten geen redenen waarom zij zich onder de supervisie van moeder en zoon zouden moeten stellen. In 1711 kwam de Friese stadhouder echter om het leven. Er was net als in 1650 een postume zoon. De jonge prins die later Willem IV zou gaan heten werd terstond bij zijn geboorte stadhouder van Friesland, in 1718 van Stad en Lande, en in 1722 van Gelderland. Bovendien vervulde hij deze functie in Drente. Dus de helft van de Republiek had een stadhouder, maar dat telde voor weinig zolang Holland tot de andere helft behoorde. Het viel Willem moeilijk om verder te komen:

- o Het ontbrak aan een echte Oranjepartij, waardoor georganiseerde actie ontbrak.
- o Het ontbrak het Friese hof de mogelijkheid om door geld en goede woorden aan te vullen wat het ideaal aan zeggingskracht te kort kwam. Men moest iets te bieden hebben aan de regenten, vooral in de ambtelijke sfeer!

De wending deed zich in 1747 voor. Frankrijk voerde een directe aanval uit op het grondgebied van de Verenigde Nederlanden. De Barrière had hen niet kunnen tegenhouden, en zuidelijk van de grote rivieren waren zij heer en meester. Wederom klonk de roep om Oranje. Willem IV aanvaardde het stadhouderschap over al de Verenigde Provinciën. Tussen Willem IV en zijn voorgangers bestonden twee belangrijke punten van verschil:

1. Geen van hen had de verantwoordelijkheid gedragen voor al de zeven provinciën.
2. Het ambt werd erfelijk gemaakt, ook in de vrouwelijke lijn.

De Staten hadden hun vrijheid wel of geen stadhouder te kiezen verloren.

Democratische oppositie

Die grote macht moest Willem IV nu gaan gebruiken. De omwenteling was mogelijk geworden door het dreigende gevaar van buiten. Maar zij vonden haar draagvlak in een groeïende ontevredenheid over de inrichting van het bestuur en de gevolgen daarvan voor de brede burgerij. Deze kwam mede tot stand door de grote persvrijheid. De politieke structuur en de richting van het beleid komen in discussie. De plooiërijen stellen de vraag opnieuw aan de orde. De volksbeweging stelt zich dan in de eerste plaats de verheffing van de prins van Oranje tot doel, zonder een politiek program van structurele hervormingen. Toen Willem IV in gebreke bleef aan de verwachtingen, sloeg een tweede golf van onrust over de Verenigde Provinciën heen.

- o De berichten over het verloop van de oorlog de bevestigden de gevoelens van onbehagen.
- o De belastingdruk was hoog, vooral in Holland.
- o Het systeem van verpachting van de belastinginning riep weerstand op.

Herziening van het gehate belastingstelsel werd in 1748 een programmapunt van de politieke actievoerders. Het centrum van die actie lag in Amsterdam. De naam van de beweging, de doelisten, werd ontleend aan de plaats waar zij ontstond, de Amsterdamse schuttersdoelen. De schutterijen, de stedelijke burgerkorpussen tot handhaving van orde en rust in de stad, werden gerekruteerd uit die stadsburgers die zelf hun uitrusting konden betalen. De officieren behoorden tot de regentenstand. Schutters hadden dikwijls een eigen bedrijf, waardoor ze de druk van de belastingen des te meer voelden. Zij wilden dat de groepen waar zij zelf toe behoorden enig aandeel zou krijgen in de macht. Elders werden andere organen genoemd, en vroeg men bijvoorbeeld om herstel van de politieke invloed van de oude ambachtsgilden. Een nationaal programma is er nooit geweest. Men sprak niet van de afschaffing van de regentenheerschappij, wel van een bescheiden aandeel in de macht.

Willem IV zou de nieuwe leidsman moeten zijn, die aan deze verlangens praktische uitdrukking zou kunnen geven. De stadhouder heeft het niet gedaan. Hij heeft zich gericht naar de voorbeelden die het verleden hem te zien gaf. Willem III had geregeerd met regenten. Het heeft nog meer dan 40 jaar geduurd eer de regentenheerschappij ten val kwam. Maar 1748 is in de geschiedenis een niet onbelangrijk jaartal:

- o Een nauwelijks gestructureerde hervormingsbeweging zoekt steun bij de stadhouder, en vindt geen gehoor.
- o Politieke vernieuwing kreeg toen geen aansluiting bij het orangisme.
- o De maatschappelijke middengroepen beginnen zich nadrukkelijk te melden en de overheid kan niet meer rekenen op hun onvoorwaardelijke loyaliteit.

Het oude patroon is doorbroken en een nieuwe tijd kondigt zich aan.

Cultureel en kerkelijk leven

Een hoogtepunt in de geschiedenis van de Nederlandse beschaving vormde het 2^e stadhouderloze periode zeker niet. Ze miste de grote gestalten en toonde zich ook te gevoelig voor de invloed van de dominerende Franse cultuur. De elitecultuur liep het gevaar haar voeling met het Nederlands te verliezen.

De belangrijkste ontwikkelingen in het geestelijke leven voltrok zich op het kerkelijk erf. In het grote randgebied namen de Nederlandse katholieken een aanzienlijk deel van de ruimte in beslag.

- o Het jansenisme, de op Augustinus georiënteerde stroming bleef ook in de Republiek niet zonder invloed.
- o Velen onder de geestelijken begon het te hinderen dat de Noord-Nederlandse kerk door Rome nog altijd als een missiegebied werd behandeld, en ondergeschikt bleef aan de pauselijke nuntius in Brussel. Een openlijk conflict brak uit in 1723. De oppositie zette toen de verkiezing door van een eigen Noord-Nederlandse aartsbisschop van Utrecht. Rome accepteerde deze emancipatie niet. Het gevolg was een scheuring, die naast de rooms-katholieke kerk, een nationale variant deed ontstaan onder de naam van oudbisschoppelijke cleresie.

Volgens de historicus Huizinga, waren hout en staal, pik en teer, durf en energie de trefwoorden van de bloeitijd. Uitwendige schitteringen en pronken met kostbaarheden zijn de kenmerken van de 18^e, werkelijke 'gouden' eeuw. Het probleem van deze periode is te vatten in het begrip 'overgangstijd'.

- De Republiek is nog rijk en welvarend.
- Internationaal geniet ze nog aanzien.
- De macht is stevig in handen van de aristocratie.
- Het centrum van de internationale handel verschoof naar de andere zijde van de Noordzee.
- Traditie is niet langer een wijsheid, maar voorwerp geworden van kritische toetsing.

§ 8 De naderende crisis (1751-1780)

Economische en politieke problemen

Als de Nederlander zich in de Nederlandse geschiedenis direct herkent, dan zal dat voor de meeste toch pas zijn in de tweede helft van de 18^e eeuw. De aandacht voor de patriotten en de Bataafse Republiek is gegroeid. Thans heeft men meer oog voor de doorlopende ontwikkelingslijn van patriottisme naar liberalisme. De vernieuwing van het staatkundig bestel begon niet in 1813 met de opdracht van de soevereiniteit aan de prins van Oranje. Ze kreeg haar eerste aanzet reeds in de patriottentijd, en vond uitdrukking in de grondwetten van de Bataafse Republiek.

Zelfvertrouwen en optimisme in de vernieuwingsbeweging behoren bij de 18^e eeuw. Men beseftte de gebreken van het staatsbestel, men analyseerde ze niet alleen maar scherp, maar probeerden ze ook tot een oplossing te brengen. De economische achteruitgang van de 18^e eeuw is een bekend begrip gebleven in de geschiedschrijving, echter:

- Handel en scheepvaart deden het naar omvang niet slecht, alhoewel het relatieve aandeel van de Republiek in de internationale handel afnam.
- Amsterdam was nog altijd een belangrijk centrum van de goederenhandel, en het domineerde de Europese kapitaalmarkt. Maar het had terrein moeten prijsgeven aan Hamburg en Londen.
- Gunstige ontwikkelingen in landbouw en visserij konden de teruggang niet compenseren.

De 18^e-eeuwers zelf hadden veel meer aandacht voor de schaduwzijde van de economische ontwikkelingen.

- In Holland waren de lonen uit arbeid in de 17^e eeuw reeds betrekkelijk hoog geweest. In het begin van de 18^e eeuw bleven ze op hetzelfde peil, terwijl de kosten voor levensonderhoud daalde. Hierdoor steeg het reële inkomen.
- In de 2^e helft van de 18^e eeuw komt hier verandering in door de groei van de Europese bevolking, waardoor er een stijgende vraag naar levensmiddelen ontstond. Hierdoor stegen de prijzen en nam de vraag naar industriële producten af en daarmee de werkgelegenheid.
- Velen werden afhankelijk van de armenzorg en liefdadigheid.

Weinig opwekkend waren ook de politieke verhoudingen:

- De Republiek, Spanje en Zweden waren naar de tweede rang teruggezet.
- Pruisen liet zich meer nadrukkelijk gelden en Rusland was uit zijn isolement gekomen om in de Europese politiek een rol te spelen. Met Frankrijk, Engeland en Oostenrijk waren dat nu in totaal vijf grote mogendheden.
- Eeuwenoude tegenstellingen als Frankrijk-Habsburg hadden hun vanzelfsprekendheid verloren, en nieuwe combinaties werden mogelijk.

Voor de Republiek had dit weldra gevolgen. De 7-jarige oorlog, die in 1756 begon, verbond Frankrijk met het Habsburgse Oostenrijk, tegenover Engeland en Pruisen. Hierdoor lagen de Oostenrijkse Nederlanden niet meer als buffer tussen Frankrijk en de Republiek. Ook de barrière van vestingsteden aan de Franse grens had nauwelijks waarde meer. Het was begrijpelijk dat de Republiek geen oorlog wenste tegen deze gecombineerde mogendheden. Het onderhield wel vriendschapsbanden met Engeland. Toen de Republiek neutraal bleef in het conflict had het van de oude vriendschap met Engeland weinig profijt. De Engelsen probeerden de handel met hun vijanden te verhinderen. Dat konden ze ook, want ze waren op zee oppermachtig.

Tijdens de 7-jarige oorlog vertoonde zich een helder dilemma voor de Nederlandse politiek:

- Wilde men zich beschermen tegen een aanval over land, dan zou ze een sterk leger nodig hebben.
- Wilde ze haar handel beveiligen tegen de Engelsen, dan moest vloot het tegen die van een andere zeemogendheid opnemen.
- De Republiek was niet machtig genoeg om beide taken naar behoren te vervullen.
- Met de keuze zou men zich vastleggen in haar buitenlandse politiek.
- Al zou de Republiek neutraal willen blijven, ze was niet langer in staat haar zelfstandigheid alleen te handhaven, en zij moest zich van een buitenlandse bondgenoot afhankelijk maken.

De meningen waren verdeeld. De Republiek had altijd gestreefd naar machtsevenwicht in Europa.

- In Holland prevaleerde de handelsbelangen, daar wilde men niet van Engeland afhankelijk zijn. De consequentie daarvan was een pro-Franse politiek.
- De landgewesten hadden meer te duchten van landlegers. Dat betekende een pro-Engelse politiek.
- De voorkeur werd onderstreept door de tradities van het stadhouderlijk huis. Driemaal was het hoofd van dat huis gehuwd geweest met een Engelse prins. Willem IV was gehuwd met Anna van Hannover. Een Fransgezinde politiek was voor hen nauwelijks een optie. Zij hielden het traditionele verbond van de twee zeemogendheden in stand.
- De positie van de Oranjes was een probleem op zich. Willem IV was in 1751 gestorven. Willem V was in 1751 3 jaar oud. Het stadhouderschap was kort tevoren erfelijk geworden,

zodat de waardigheid hem onmiddellijk ten deel viel, maar hij stond eerst onder voogdij van zijn moeder. Na haar dood in 1759 verviel de voogdij aan de gewestelijke staten.

- o De hertog van Brunswijk werd benoemd tot kapitein-generaal. Met politiek zou hij zich niet mogen bemoeien. Zolang vlootherstel of legeraugmentatie de brandende kwestie was, vervulde hij in feite een politiek ambt.

Willem IV keerde naar het stelsel van patronage terug. Na zijn dood hielden eerst Anna en vervolgens Brunswijk het naar beste vermogen in leven. Willem V werd in 1766 meerderjarig. Hij bleef aanleunen tegen de hertog van Brunswijk. In het geheim sloten de twee zelfs een formele overeenkomst. Brunswijk verplichtte zich de prins van advies te blijven dienen, en Willem beloofde dat hij de hertog voor zijn adviezen nooit aansprakelijk gesteld zou worden. Zolang deze zogenaamde 'akte van consulentschap' geheim bleef kon ze althans geen kwaad. Toen ze openbaar werd, kostte het Brunswijk zijn positie.

Willem V was nu hoofd van het patronagesysteem. Wat hij met zijn macht gedaan heeft was niet indrukwekkend omdat zijn invloed over de provincies ongelijk verdeeld was. In de grote steden van Holland had men zich aan zijn patronaat weten te onttrekken. De spanningen zijn hoog opgelopen, maar een staatsgreep heeft hij nooit gepleegd. Hij wilde de verantwoordelijkheid alleen dragen, en kon zich dan ook niet waar maken als leider van de nationale politiek. Hij beschikte over een goed apparaat voor machtsuitoefening, maar het werd nog niet gebruikt om er een krachtig beleid mee te voeren.

Cultuur en politieke vernieuwing

Men hoeft geen aanhanger van het determinisme te zijn om de cultuur van dit tijdvak met weinig verwachtingen te benaderen. Het dient ook erkend dat ze geen grote geesten heeft voortgebracht. De mensen waren middelmatig en hun producten waren het ook.

Een typische representant van dit tijdvak is de historicus Jan Wagenaar. Zijn *Vaderlandsche Historie* in 21 delen is een prestatie van belang. Hij streefde naar objectiviteit, en wil ieders motieven recht doen. Naast de onbetwiste deugden heeft het twee gebreken:

1. Zijn werk mist allure en wordt overheerst door feiten.
2. Het verheft zich niet boven de partijen.

Zijn politisering van de geschiedschrijving heeft bijgedragen tot de partijstrijd die in de 18^e eeuw zo duidelijk zichtbaar wordt. Zijn werk is vooral een spiegel van de 18^e-eeuwse cultuur. Die vertoont niet meer de luister van de 17^e eeuw, maar ze bezit wel levenskracht en kan presteren.

Van de 17^e eeuw konden we zeggen, dat zij de harmonie wilde handhaven tussen christelijke en klassieke beschaving. Werden de 17^e-eeuwers tot een keuze gedwongen, dan zetten de meeste een plusteken bij de christelijke traditie.

In de 18^e eeuw vindt een belangrijke verandering plaats, met het binnendringen van de Europese verlichting. De verbintenis tussen christendom en klassieken moet plaatsmaken voor christendom en verlichting. De doelstelling blijft gelijk, harmonie tussen de twee. De verlichting predikt:

- Het geloof in vooruitgang.
- De ontwikkeling van rede gerichte opvoeding.
- Aanwending van wetenschap tot nut van mens en maatschappij.

Het christendom houdt vast aan een goddelijke openbaring, vervat in het heilige schrift. Uiteindelijk won, wat betreft de hoofdstroom, de ratio. Het traditioneel gereformeerde werd verdrongen naar de rand, in kerk en samenleving beide. In de 19^e eeuw zouden zogenoemde conventikels of oefengezelschappen leiden tot het ontstaan van nieuwe kerkgenootschappen. Op de dominerende cultuur had zij weinig invloed. Die was verlicht christelijk, optimistisch, vol ijver een betere cultuur tot stand te brengen, te beginnen bij de Republiek der Verenigde Nederlanden. Ze hadden oog voor de problemen van hun tijd. Hun optimisme komt waarschijnlijk het zuiverst aan het licht in de pogingen tot herstel van de nationale welvaart, ondernomen in de zogenaamde economische patriotten. De tweede helft van de 18^e eeuw is een tijd die weet had van organiseren.

- In tal van plaatsen kwamen genootschappen tot stand, die kunsten en wetenschappen wilden bevorderen en daarmee bijdragen tot het volksgeluk.
- Deze zijn een teken van culturele verbreding, die de mondigheid van de middengroepen krachtig bevordert.
- Zo'n genootschap, de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, schiep in 1777 een nationaal discussieforum voor economische vraagstukken, de Oeconomische Tak.

Breedheid van blik kan men hen niet ontzeggen, groot analytisch vermogen wel. Ze dachten dat de oorzaken van het economische verval lagen in de verslapping van geestkracht en gebrek aan nationale zin. Het optimisme van de verlichting wees dan vanzelf het geneesmiddel aan, namelijk een betere opvoeding. Het was geen toeval dat de vernieuwers dikwijls praten van herstel, echte revolutionairen waren ze nog niet. Ze zochten het antwoord op hun vragen in het verleden.

Dit is ook de reden waarom de politieke oppositie in de jaren 70 nog vaagt en onbelijnd was. In de Staten-Generaal en de Staten van Holland bestond deze uit:

- Onbehagen over het stadhoudelijke stelsel.
- Afwijzing van de pro-Engelse koers.

Democratisch gezinden vond men in die vergaderingen niet. Maar hun antistadhoudelijke gevoelens deelden ze met de staatsgezinde regenten, en dat bracht de beide richtingen dichter bij elkaar, al was het uit verschillende motieven. De Amerikaanse revolutie vond steun en toejuicing bij de democraten. Het regentenpatriciaat had meer oog voor de kansen die er voor de Hollandse handel konden liggen. Zo vormden zich in de Staten-Generaal een Pro-Amerikaanse, Anti-Oranjepartij onder leiding van enkele pensionarissen, die als patriotten betiteld zouden worden, maar door heel andere idealen werden beziel.

Hoofdstuk 6 'Revolutie in Noord en Zuid (1780-1830)'

§ 1 Het Noorden 1780-1813

De Patriottenstrijd

In de laatste dagen van 1780 verklaarde Engeland de Republiek onverwacht de oorlog. De Engelsen forceerde de (4^e) oorlog omdat:

- De Hollanders in hun ogen zich nauwelijks stoorden aan de verplichtingen van het bondgenootschap.
- Holland probeerde te verdienen aan handel op alle strijdende partijen.
- De Amerikaanse koloniën, die zich in 1776 hadden vrij verklaard, werden bevoorrad met Hollandse schepen via Sint Eustatius.
- De Republiek stond op het punt toe te treden tot het Verbond van Gewapende Neutraliteit, een project van Catharina de Grote om de rechten van de zeevarende naties te beschermen, dat in de praktijk vooral gericht was tegen Engeland.

De oorlog verliep voor de Republiek dramatisch. De handel kwam vrijwel stil te liggen. Er was nu voor het eerst sprake van absolute achteruitgang, naast de al langer zichtbare relatieve positieverslechtering ten opzichte van Engeland en Frankrijk. De gevolgen waren even ingrijpend als onvoorspelbaar:

1. De oorlog maakte velen politiek bewust en bracht een proces van politisering op gang die slechts tot stilstand kwam door buitenlandse interventie in 1787. De politisering van de patriottentijd (1780-1787) kan alleen begrepen worden tegen de achtergrond van de Nederlandse Verlichting.
  - In de religie kreeg de rede een prominente plaats naast de openbaring.
  - In de leescultuur kwam plaats voor een meer gevarieerder menu, waardoor het leespubliek (5% van de bevolking) zich breder gingen oriënteren.
  - Sociale revolutie predikte de Verlichting niet. De overtuiging groeide dat de samenleving maakbaar was.
  - Verval en Verlichting raakte zozeer met elkaar verbonden, dat men kan spreken van een verlichte vaderlandcultus.
  - Talloze genootschappen en gezelschappen werden in dienst gesteld van het herstel van het vaderland, een regeneratie van de Republiek.
2. De economische achteruitgang begon zich steeds duidelijke te openbaren en ging gepaard met een kwalitatief verval.
  - De economie werd eenzijdiger en kreeg een smaller maatschappelijk draagvlak.
  - Handel, scheepvaart en visserij kwijnden, terwijl de financiële floreerde.
  - Daartegenover stond dat de landbouw het verhoudingsgewijs goed deed, evenals speciale bedrijfstakken zoals jeneverstokerijen.

- Per saldo werd de kloof tussen rijk en arm voelbaar groter. De rijkdom die er nog volop was werd over steeds minder mensen verdeeld.
  - Na 1770 werden de effecten zichtbaar in de vorm van structurele werkloosheid en schrijnend pauperisme.
3. De schok van de oorlog stortte de Republiek in een diepe gezagscrisis, die zou duren tot 1787:
- De verlichte vaderlandcultus van de jaren 1760 en 1770 sloeg om in nationalisme dat zich 'patriottisme' noemde.
  - Deze maakte handig gebruik van de media die de Verlichting gecreëerd had.
  - Er ontstond een politieke opiniepers met een heel explosieve inhoud.
  - Willem V werd verantwoordelijk gesteld voor het militaire onvermogen.
  - De nieuwe nationalisten kozen Engeland tot buitenlands vijandbeeld en de stadhouder met zijn aanhang tot mikpunt in het binnenland. Deze vormden de ondermijning van zijn machtspositie in de Republiek.
  - Een van de eerste doelstellingen van de patriotten was het ontregelen van het netwerk van vertrouwelingen.
  - Patriotten werd de naam voor hen die streefden naar regeneratie van de Republiek.
  - De term dekte ook het verlangen van verlichte burgers naar inspraak en medezeggenschap in het lokale bestuur.

Het sociale profiel van de beweging ziet er uit als een dwarsdoorsnede van de bevolking:

- Adel uit de landgewesten.
- Burgers.
- In diverse plaatsen - de massa van het volk.

Lokale en regionale verhoudingen speelden bij de politieke plaatsbepaling steeds een belangrijke rol. Dat neemt niet weg dat het patriottisme juist in ideologisch opzicht een nationale pretentie had, hetgeen toch zorgde voor samenhang in een verbrokkelde beweging. Het programma van de patriotten laat zich globaal in drie punten samenvatten:

1. Macht, dat wil zeggen het herstel van de internationale positie van de republiek.
2. Medezeggenschap van burgers in het lokale bestuur.
3. Morele herbewapening door de terugkeer naar de oud-vaderlandse deugzaamheid volgens eigentijds verlicht concept.

Het wachtwoord van de patriotten was 'Grondwettelijke Herstelling': herstel van al die oude rechten en privileges die in de loop der jaren of zelfs eeuwen waren verduisterd en waardoor gewone burgers hun invloed waren kwijtgeraakt, en steden en gewesten aan zelfstandigheid hadden ingeboet tegenover de stadhouder. Hieronder gingen een heel scala van verlangens schuil die ten dele oud maar soms ook heel nieuw konden zijn en ontleend aan het natuurrechtelijke gedachtegoed van de Verlichting. Herziening van de lokale bestuursstructuur betekende vaak een versterking van de positie van burgers tegenover regenten.

Prinsgezinden ontwikkelden een orangistisch tegenprogram dat het niveau haalde van een principieel onderbouwd, reflectief conservatisme. De aanwezigheid van zo'n essentiële keuze maakt dat we in de jaren 1780 wat Nederland betreft de 'uitvinding' van de moderne politiek mogen situeren. De politisering van de jaren tachtig ging gepaard met een rijk arsenaal aan actiemiddelen en organisatievormen:

- o Er werd driftig en massaal gepetitioneerd.
- o De publieke opinie werd gevormd en bewerkt met talloze pamfletten en meer systematisch in de periodieke pers.
- o Het meest opvallende actiemiddel was de burgerbewapening, die zich richtte op het hervormen van de bestaande schutterijen, maar men richtte ook vrijkorpsen op. Zij was voor alles een manifestatie van burgerzin, democratische ambitie en politiek activisme.

Geleidelijkheid was het parool. Een sociale revolutie wilde niemand, wel een soms ingrijpende sanering van het politieke bestel. Uitgaande van het beginsel der volkssoevereiniteit was op zichzelf nog niet revolutionair. Praktisch kwam dit altijd neer op een 'volksvertegenwoordiging bij representatie', nooit op een volstreekte democratie. De patriotten hebben zich niet gedragen volgens de premissen van de unitarische Bataven van na 1795.

De constitutie van de Republiek bracht met zich mee dat hervormingen op lokaal niveau bevochten moesten worden. Vervolgens zouden die veranderingen in de ogen van de patriotten echter doorwerken op provinciaal vlak om tenslotte de Staten-Generaal te bereiken. Het verloop van al die lokale bewegingen was heel verschillend. Het verst ging Utrecht, waarin 1786 het tot een algehele herziening van het plaatselijke bestuur kwam. Vervolgens escaleerde de situatie ook in een aantal Hollandse steden. In 1786 waren de tegenstellingen zozeer verscherpt dat de Republiek feitelijk in een toestand van burgeroorlog verkeerde. Deze machtsstrijd was nog onbeslist toen prinses Wilhelmina, de vrouw van Willem V, een doorbraak probeerde te forceren door vanuit Nijmegen terug te keren naar Den Haag. Haar aanhouding door het Goudse vrijkorps leidde uiteindelijk tot de Pruisische inval van september 1787.

De revolutie die plaatsvond was in de eerste plaats in de politieke cultuur. De patriotten boden vrijwel geen weerstand aan het Pruisische beroepsleger. Ze hadden gehoopt op de steun van hun Franse bondgenoot, maar die bleef uit. De Oranjerestauratie van 1787 kwam in eerste instantie neer op reactie, gepaard gaande met terreur en plunderingen. In duizenden ontvluchtten patriotten hun stad, gewest of zelfs de Republiek. Het succes van de Oranjereactie was betrekkelijk. Het bewind werd in feite kunstmatig overeind gehouden door Engeland en Pruisen en bleek bovendien niet in staat zelf met hervormingen te komen die de politieke druk van de ketel kon halen. In plaats van het aan de provinciale en lokale staatsstructuur verbonden program van 'Grondwettige Herstelling' begonnen nu veel ingrijpender hervormingsprojecten de ronde te doen.

De grote revolutie die zich intussen in Frankrijk voltrok was daarbij een voorbeeld. Die revolutie kwam akelig dichtbij toen de Fransen de idealen van de revolutie gingen exporteren en daarbij in

1793 al doorstootten tot in Noord-Brabant. Eerst moest het revolutieleger zich nog terugtrekken maar eind 1794 werden de Zuidelijke Nederlanden opnieuw overspoeld. Het dichtvriezen van de grote rivieren maakte dat het Franse leger makkelijk kon doorstoten. Zij ontmoette geen enkele weerstand. Op termijn boekte de patriottenbeweging haar grootste succes met de 'fluwelen revolutie' van 1795.

Bataafse revolutie

De Bataafse revolutie van 1795 was het spiegelbeeld van de restauratie van 1787: opnieuw werden de binnenlandse zaken in de Republiek door buitenlandse interventie op hun kop gezet. De revolutie werd in Bataafse banen geleid door de samenwerking tussen emigres en thuisgebleven patriotten. De Bataven dicteerde een revolutiescenario waarin men zichzelf moest bevrijden om de schijn van verovering door de Fransen te vermijden. De Fransen speelden dit spelletje mee omdat:

- Men het oprechte streven had om de revolutie te exporteren en onderdrukte volkeren de hand van broederschap te bieden.
- Ze bevreesd waren voor kapitaalvlucht.

In de internationale politiek was de Bataafse Republiek een satelliet van Frankrijk. Dat zou zo blijven tot 1813. Als bevrijder en beschermer van de Bataven lieten de Fransen zich goed betalen. Het Haags Verdrag van 1795, voorzag in de betaling van 100 miljoen gulden aan Frankrijk. De Fransen respecteerden Nederland als een historische natie en beschouwde de Bataafse Republiek als een belangrijke bondgenoot in de strijd tegen Engeland. In het binnenland mochten de Bataven laten zien wat ze waard waren:

- Afkondiging van de Rechten van de Mens en Burger.
  - Religieuze gelijkstelling van alle religieuze gezindten.
- Op tijdelijke basis aanpassen van de bestuursstructuur van de gewesten.
  - Provisionele Representanten in plaats van de gewestelijke staten.
- De Staten-Generaal bleven nog even bestaan en Drente en Noord-Brabant mochten nu ook afgevaardigden sturen.

De belangrijkste taak van de Batavieren was de hervorming van het staatsbestel. Onder de Batavieren konden drie richtingen onderscheiden worden:

1. Unitaristen die voorstander waren van een eenheidsstaat.
2. Federalisten die de provinciale soevereiniteit in aangepaste vorm wilde handhaven.
3. Moderaten, pragmatici die evenwel het principe van de eenheidsstaat ondersteunden.

Het verschil tussen revolutionairen en moderaten lag op de tactiek en de methode in plaats van de politieke inhoud. Voorstanders van de eenheidsstaat wilden doorgaans:

- Een ingrijpende herziening van de overheidsfinanciën door de schuldenlast van de diverse provincies bij elkaar op te tellen tot een algemene staatsschuld, het amalgama.
- De invoering van eens stelsel van algemene belastingen.

Het ontwerp van de nieuwe grondwet was de belangrijkste taak van de Nationale Vergadering die in maart 1796 bijeenkwam, als opvolger van de Staten-Generaal. Deze vergadering was gekozen met census kiesrecht, volgens algemeen stemrecht met enkele uitzonderingen. De constitutionele discussie leidde niet tot een bevredigende uitkomst. Het dikke boek dat in 1797 aan de bevolking werd voorgelegd werd met overtuigende meerderheid verworpen. Het onvermogen van de Bataven om op regelmatige wijze een constitutie te produceren droeg ertoe bij dat een groep radicale Bataven met hulp van het Franse en Bataafse leger in januari 1798 een staatsgreep pleegden. Het ging die Bataven om meer dan alleen de grondwet. In hun ogen was het land dat de kluts kwijt was en was er behoefte had aan een radicale ingreep om de revolutie te voltooien.

- In korte tijd werd een grondwet ontworpen volgens het unitarische beginsel.
- Deze gaf een blauwdruk voor de inrichting voor de samenleving, de Staatsregeling van 1798:
  - Eenheid van recht.
  - Scheiding van Kerk en Staat.
  - Afschaffing van de gilden.
  - Hervormingen van het onderwijs.
  - Het van overheidswege aankweken van vaderlandse gevoelens.

De Staatsregeling, Nederlands eerste grondwet, had een democratisch centralistische toonzetting:

- Er werd een eind gemaakt aan de democratische experimenten op plaatselijk niveau.
- Politieke impulsen kwamen van bovenaf en de politiek mocht niet verzanden in eindeloos gedelibereer aan de basis.
- Er kwam een Uitvoerend Bewind van vijf Directeuren dat werd bijgestaan door een achttal vakministers (agenten).
- Het provincialisme werd radicaal doorbroken door het land te verdelen in acht departementen.

Het regime van januari 1798 was niet populair. Op een punt werden ze echter wel gesteund: voor de doorbraak in de slepende constitutiedrama. Ook veel moderaten hadden het bewind graag willen steunen als het de revolutie maar 'nationaal' had weten te maken. In plaats van te streven naar eenheid onder alle Bataven en een breed draagvlak voor de nieuwe grondwet, koos het bewind voor een politiek van exclusivisme en de smalle basis. Zuiveringen onder ambtenaren en stemgerechtigden wekten veel weerstand.

In juni 1798 volgde een tweede coup, opnieuw met militaire steun, die radicale personen aan de kant zette maar de constitutie handhaafde. Dit nieuw bewind stelde zich nu expliciet taak de revolutie nationaal te maken. Dankzij de grondwet mag men 1798 beschouwen als een hoogtepunt van staatsvorming. Tegelijk was het een dieptepunt van natievorming. Door de zuiveringen had een vervreemding van de politiek plaatsgevonden en het economisch verval had nu onverbiddelijk toegeslagen door de vrijwel permanente oorlog met Engeland. Stuk voor stuk gingen ook de koloniën verloren.

Nationale verzoening

De algehele ontzuivering leidde rond 1800 tot de 'nationalisering' van de revolutie, waarbij nu ook de oud-orangisten werden betrokken. De Engels-Russische inval op de kust van Noord-Holland in 1799 wist geen orangistische contrarevolutie op gang te brengen. In veler ogen was de rol van Oranje in Nederland uitgespeeld.

In 1801 volgde een nieuwe staatsgreep, geïnspireerd door Frankrijk, die behalve een verandering van personeel ook een herziening van de staatsstructuur bracht. In vergelijking met de nu afgeschafte Staatsregeling van 1798 was het nieuwe Staatsbewind van 1801 zowel minder democratisch als minder centralistisch. De oude regenten keerden terug en de oude gewestnamen werden hersteld. De nationale verzoening rond 1800 droeg er ook bij dat de Fransen zich steeds duidelijker als bezetters gingen gedragen.

Samenhangend met de nationalisering van de revolutie ontwikkelde zich in de jaren 1800-1813 een nieuw vaderlands gevoel. Dit greep terug op de verlichte vaderlandcultus van voor 1780. Het was vooral cultureel bepaald en werd gedragen door een nieuw historisch besef. Het manifesteerde zich verder door een actieve belangstelling voor de Nederlandse taal en spraak. Behalve de literatuur koos ook de schilderkunst steeds vaker historische thema's.

Handel en scheepvaart leefden op, om daarna door de Britten weer effectief aan banden te worden gelegd. De experimenten met de staatsvorm in opdracht van de Fransen bleven onverminderd doorgaan. Het Staatsbewind van 1801 had niet de impuls kunnen geven die de Fransen verwacht hadden, en daarom eisten zij in 1805 een wisseling van systeem.

In plaats van een 12-koppig gezag werd de macht nu geconcentreerd in een soort president, getooid met de oude titel van raadpensionaris. Deze functie werd door Napoleon gecreëerd voor Schimmelpenninck. Diens bewind duurde maar een jaar, maar was van groot belang. Hij omringde zich met begaafde ministers die er in een korte tijd in slaagden tal van plannen die al jaren in voorbereiding waren ook werkelijk uit te voeren:

- o De belastinghervormingen van Gogel: De invoering van inkomstenbelasting.
- o De schoolwet van Van den Ende. Deze regelde het schooltoezicht en het niveau van de onderwijzers.

In 1806 werd Nederland een monarchie onder Napoleons broer Lodewijk Napoleon. Hij zette het beleid van Schimmelpenninck voort. Onder zijn regime werd in 1808 de gilden afgeschaft. Ook Lodewijk deed het in de ogen van zijn broer niet goed, omdat hij zich teveel probeerde te identificeren met zijn nieuwe onderdanen. Hierbij ging het om het naleven van het Continente Stelsel: Napoleons poging de Britse economie te blokkeren.

In twee etappes lijfde Napoleon tenslotte in 1810 het Koninkrijk Holland in bij het Franse keizerrijk. Het land kon nauwelijks profiteren van eventuele economische voordelen van de inlijving door toegang tot de immense Franse thuismarkt, aangezien de tolmuur voorlopig overeind bleef. Heel

ingrijpend was de tiërcering: van de rente op de staatsschuld zou voortaan slechts 1/3de worden uitbetaald.

De inlijving vormde een duidelijke breuk. Dit kwam mede door de invoering van de Franse wetboeken. Overal in de administratie deed de typisch Napoleonistische gelijkschakeling zich voelen, zoals bij de gerechtelijke organisatie en de invoering van burgerlijke stand en kadaster. De inlijving is dan ook van groot belang geweest voor het doorknippen van banden met het oude bestel en het leggen van de fundamenten voor de 19^e eeuw.

De Franse bezetting werd intussen steeds drukkender. De douanes die de naleving van het continentale stelsel controleerden, de spionnen en de censuur gaven het land de aanblik van een politiestaat. Verzet rees tegen de bijdrage die het land moest leveren aan de Franse oorlogsinspanning. Dit leidde tot een intensivering van het al sinds 1800 zo duidelijk voelbare nationaal-culturele identiteitsbesef.

§ 3 Het Verenigd Koninkrijk

Vrijwording en vereniging

In 1813 werd de zelfstandigheid van Nederland hersteld, en keerde Oranje terug en werd het geacht zijn partij mee te blazen in een nieuwe internationale orde, gericht op het in toom houden van Frankrijk. De vrijwording van 1813 was een al even fluwelen revolutie als de Bataafse van 1795. Zij kon plaatsvinden doordat de Fransen, gedemoraliseerd door de Russische veldtocht en de verloren volkerenslag van Leipzig, uit eigen beweging wegtrrokken.

De terugkeer van Oranje was in 1813 alweer tamelijk vanzelfsprekend. Willem, de zoon van de in 1806 in ballingschap gestorven Willem V, was na een knieval voor Napoleon weer terechtgekomen bij Pruisen en tenslotte Engeland. Over de voorwaarden waarop hij als soeverein de regering zou aanvaarden waren de grote mogendheden, de Nederlandse politieke elite en Oranje zelf het van meet af aan eens. Sleutelwoord was het 'vergeten en vergeven' dat Van Hogendorp in zijn beroemde proclamatie van november 1813 aankondigde als grondslag van de nieuwe orde. In Nederland betekende dit het voltooiën van de 'nationalisering' van de revolutie, door daarbij nu ook Oranje zelf te betrekken. De soevereiniteit wenste Willem I alleen te aanvaarden als die werd gewaarborgd door een 'Wijze' constitutie. Het was begin december 1813 duidelijk dat de nieuwe orde werd gevestigd bij wijze van impliciet verdrag tussen vorst en volk.

Enkele maatregelen die het meest typerend waren voor het Franse bezettingsregime werden ongedaan gemaakt: het douanestelsel, de censuur en het tabaksmonopolie van de overheid. Verder bleef veel bij het oude, zoals de organisatie van het bestuur als de inhoud van het beleid. Willem I aanvaarde feitelijk de erfenis van de genationaliseerde Bataafse revolutie en trok de lijn van machtsconcentratie en centralisering door. De vestiging van een nieuwe orde en de plechtige aanvaarding daarvan werd al spoedig overschaduwd door de vereniging met de Zuidelijke

Nederlanden. Van meet af aan was Willem I erop uit geweest om deze gebieden, waarvan men terecht uitging dat Oostenrijk ze niet terug wilde, aan de oude Republiek toe te voegen. In dit streven werd de prins gesteund door Van Hogendorp. De Britse regering wilde dat de Nederlanden zouden bijdragen aan de beveiliging van de Franse noordgrens. De precieze inrichting was echter nog geen uitgemaakte zaak. Juist daarom zijn de gedetailleerde projecten waarmee Willem I en Van Hogendorp de Britten bestookten van groot belang geweest. Ook de inrichting van het rijk werd voorgesteld als onderdeel van die taakstelling. Met de 8 artikelen van Londen (21 juni 1814) probeerden de mogendheden zo goed mogelijk recht te doen aan de belangen van beide rijkdelen, zeker omdat de Belgen niet bepaald stonden te juichen bij de nieuwe constructie. Het idee van een hereniging was bij hen overigens, onder bepaalde voorwaarden, nooit helemaal uit de lucht geweest.

- o Gelijke behandeling van de diverse geloofsrichtingen.
- o Een passende politieke invloed van beide rijkdelen in de nieuwe staat.

De koppeling betekende tevens dat de Belgen moesten meebetalen aan de staatsschuld van de oude Republiek. Het tekende de eigen-Nederlandse inbreng bij de vereniging dat de 8 artikelen waren gevloeid uit de pen van Willem I's naaste medewerker Falck. Willem I werd onderdeel van de nieuwe constructie en voelde zich daardoor ook minder bezwaard met historische hypotheek. In 1814 kreeg Nederland van Engeland de meeste van zijn koloniën terug. De Britten behielden, naast Ceylon, nu ook de Kaap en Brits-Guyana. De uitgebreide Oost-Indische bezittingen kreeg Willem I zonder problemen terug, inclusief Java.

Met zijn ontschepping in Zuid-Frankrijk (1 maart 1815) gooide Napoleon roet in het eten en Lodewijk XVIII nam de wijk naar Gent. Willem reageerde met zich op 16 maart 1815 tot koning der Nederlanden uit te roepen en de bevolking van Noord en Zuid te mobiliseren. De vrees voor een nieuwe inlijving bij Frankrijk deed de houding die de meeste Belgen tegenover het nieuwe bewind hadden aangenomen omslaan. Het leger van koning vormde samen met de Engelsen van Wellington en de Pruisen van Blucher, het noordelijke front. Het was tegen hen dat de Franse keizer optrok. Op zondag 18 juni werd de definitieve veldslag te Waterloo uitgevochten.

Politiek bestel

Er kwam een tweekamerstelsel waarvan de Eerste de geschiedenis is ingegaan als de 'ménagerie du Roi'. De Staten-Generaal kreeg belangrijke bevoegdheden op het gebied van wetgeving en financiële controle, maar oefende dit niet altijd uit. Een parlementair stelsel schiep de grondwet niet. Ministers waren in de eerste plaats dienaren van de koning. Zijn positie verschilde van de 'verlichte despoten' door het feit dat Willem I zijn koningschap was ingebed in een constitutioneel kader. Het systeem van censuskiesrecht was niet geschikt om de politieke belangstelling te wekken en vormde een van de zwakste onderdelen van het systeem.

De koning besloot het ontwerp van gewijzigde grondwet te laten goedkeuren, eerst door de bestaande Staten-Generaal, die de Noordelijke provincies vertegenwoordigden, en vervolgens door

de notabelen uit het Zuiden, door hemzelf aangewezen. Groot was zijn verbazing toen tegen het ontwerp een ware kruistocht werd ingezet onder leiding van Bisschop de Broglie. De ultramontaanse geestelijkheid bleef eisen dat het katholieke karakter van het Zuiden constitutioneel zou worden erkend en verwierp gelijke behandeling van alle kerkgenootschappen. Dit had tot gevolg dat de meerderheid van de notabelen tegenstemden. De koning kon echter niet terug: de 8 Artikelen van 1814 legden die gelijke behandeling op. Na een vernuftige manipulatie van de stemmenaantallen, de beruchte arithématique hollandaise, werd de grondwet niettemin aangenomen. Ook na de uitvaardiging van de grondwet bleef De Broglie volharden en bleef de eed op de constitutie als voor een katholiek als ontoelaatbaar bestempelen. In 1817 werd hij veroordeeld tot 2 jaar gevangenisstraf. Hij was echter tijdig in ballingschap naar Frankrijk vertrokken. Andere leden van de clerus toonden zich soepeler. De laatste prins-bisschop van Luik, legde als lid van de 1^e-kamer de eed wel af en werd door de koning beloond met een benoeming tot aartsbisschop van Mechelen. Het duurde enige tijd voordat dit ook door Rome werd geaccepteerd. Tegen 1821 bleek de hele katholieke kerk in de Nederlanden de idee van burgerlijke tolerantie aanvaard te hebben.

Meer dan de geest van de grondwet heeft de regeerpraktijken van Willem I de aandacht getrokken.

- Hij regeerde liever door middel van besluiten dan door wetten en nam belangrijke beslissingen, met name de financiering van grote projecten, soms buiten de Kamer om.
- Door zich weinig te bekommeren om een politiek draagvlak maakte hij zich uiterst kwetsbaar.
- Hij voerde een politiek van doelbewuste staats- en natievorming gebaseerd op de gedachte van een samenleving die maakbaar was, met de overheid in een sturende en alomtegenwoordige rol. Door dat doel moest hij de middelen zien te vinden en daarom trok hij steeds meer macht naar zich toe.

De eerste jaren na 1815 was de verhouding tussen de twee rijkshelmen die niet om elkaar gevraagd hadden vaak zeer problematisch en vormde de uiteenlopende economische oriëntaties van Noord en Zuid een bron van spanningen.

- Het Noorden koesterde de hoop dat een deel van de welvaart, die berustte op handel en scheepvaart, hersteld zou kunnen worden en wilde daarom lage rechten.
- Het Zuiden eiste juist beschermende tarieven voor zijn jonge industrie.
- Het duurde tot 1821-1822 voor er een belastingstelsel met bijpassende tarieven was gevonden waarmee beide partijen konden leven.

Staats- en natievorming

In de eerste helft van de jaren twintig begon de staats- en natievormende politiek van Willem I in economisch opzicht steeds duidelijker gestalte krijgen. Een werkelijke nationale welvaartspolitiek zou de sterke punten van de noordelijke en zuidelijke economie moeten samensmeden. De koloniën deden daarbij dienst als bindmiddel. Het ging Willem I niet alleen om welvaart maar ook om macht. Tussen 1821 en 1824 kwam het tot een reeks nieuwe instellingen die het amalgaam van beide rijkshelmen in economische zin tot een realiteit zouden moeten maken:

1. Het Fonds ter aanmoediging der Nationale Nijverheid (1821).
2. De Société Générale (1822), een moderne industriebank.
3. Het Amortisatiesyndicaat (1822), bedoeld om de staatsschuld te delgen.
4. De Nederlandsche Handel-Maatschappij (1824), een semi-overheidsinstelling met een veelheid aan taken:
  - a. Algemeen import- en exportlichaam.
  - b. Economische inlichtingendienst voor binnen- en buitenland.
  - c. Adviesorgaan van de regering.
  - d. Haar werkterrein was de hele wereld.

De NHM moest de motor van de Nederlandse economie worden en kreeg behalve met handel ook te maken met industrie, landbouw en visserij.

Willem I's nationale welvaartpolitiek heeft de tijd niet gekregen zich te bewijzen voordat het koninkrijk in 1830 uiteenviel.

- o De NHM zou pas haar weg vinden na deze scheiding in de meer beperkte rol van Indische handelsmaatschappij.
- o Het Amortisatiesyndicaat bleek meer schulden te maken dan te delgen.
- o De Société Générale was zo een succes dat de Belgen haar in 1830-1831 konden gebruiken om hun revolutie te financieren en op eigen kracht verder te gaan.

Willem I versterkte het economische potentieel van zijn land door de aanleg van wegen en kanalen. Sommige van de projecten sloten hierbij aan, zoals de Maatschappij van Weldadigheid, die het schrijnende pauperisme probeerde te bestrijden door armlastige stedelingen over te planten naar het Drentse platteland.

De koning en de regering wilde ook op het gebied van onderwijs en wetenschap met een verlicht-centralistische aanpak een vernieuwing doorvoeren:

1. De onderwijswet van 1806 in de Bataafse republiek werd nu ook in het Zuiden toegepast.
2. De overheid slaagde erin nieuwe lagere scholen op te richten, de kwaliteit van de leerkrachten en inspectie op te drijven en het klassikaal onderwijs in te voeren.
3. Het middelbaar onderwijs bleef traditioneel-humanistisch. In het Noorden werden de programma's van de Latijnse scholen aangevuld met onderricht in moderne talen, aardrijkskunde en geschiedenis. In het Zuiden richtte de regeringen eigen athenea op.
4. Een Koninklijk Besluit van 14 juni 1825 eiste voor alle instellingen van middelbaar onderwijs een erkenning. Hierdoor moesten vele particuliere instellingen gesloten worden. In 1829-1830 liet de regering particuliere of kerkelijke instellingen weer toe.
5. Dezelfde aanpak tekende de politiek inzake hoger onderwijs. In het Noorden kregen de drie bewaard gebleven universiteiten (Leiden, Utrecht en Groningen) in 1815 een nieuw statuut. De colleges van curatoren werden opgenomen in een administratieve piramide die aan de koning rapporteerde. Een jaar later werd hetzelfde model toegepast om de drie nieuwe

universiteiten in het Zuiden op te richten, te Gent, Leuven en Luik. De universiteiten kregen ook een rol in de lerarenopleiding en het hoger technisch onderwijs toebedeelt.

6. Veel tegenwind ondervond de regering bij de oprichting van een collegium philosophicum aan de universiteit van Leuven. Hier moesten alle kandidaten voor het priesterschap voor hun theologische studies een paar jaar doorbrengen. Deze werd geboycot door het episcopaat.
7. De grote geleerde genootschappen bleven meestal voortbestaan. Als belangrijkste vertegenwoordiger van de hervormingsgezinde genootschappen, ontplooidde de Maatschappij tot Nut van't Algemeen, opgericht in 1784, activiteiten ter propaganda van een nationale cultuur. In het Zuiden stootte zij op verzet van de clerus, die het bekeek als een voorhoede van de gevreesde protestantisering. In 1816 werd de Académie des sciences et des belles-lettres de Bruxelles bij Koninklijk Besluit opgericht.

De oprichting van het Filosofisch College te Leuven bewees hoe Willem I de kerk als de voornaamste instelling voor volksofvoeding beschouwde. Het onder Lodewijk Napoleon opgerichte departement van eredienst werd door hem gesplitst in een voor de katholieke kerk en een voor de protestantse kerken.

- o In 1816 kreeg de Nederlandse Hervormde Kerk een Algemeen Reglement dat de nauwelijks nog Calvinistisch te noemen kerkorde een staatsbehoudende functie oplegde.
- o Een zelfde opdracht zag de koning ook voor de katholieke kerk weggelegd. Na discussie met Rome over de geldigheid van het napoleontisch concordaat, ontwierp Willem I zelf een voorlopige kerkorganisatie. In 1827 kwam uiteindelijk een nieuw concordaat tot stand. Met andere elementen van zijn politiek joeg de koning de katholieken tegen zich in het harnas.
  1. De onderwijsmaatregelen.
  2. De weigering om het herstel van de kloosters toe te laten, met uitzondering van congregaties die zich verdienstelijk maakten in het lager onderwijs of de ziekenzorg.

Vanaf 1825 begonnen de katholieke parlementsleden en publicisten de grondwet in te roepen tegen de koning zijn nationale kerkpolitiek: vrijheid van onderwijs, echte persvrijheid, vrijheid van vereniging werden opgeëist.

Met de taaldwang heeft de koning de liberale burgerij uit het Zuiden tegen zich in het harnas gejaagd. In 1823 werd tevens een begin gemaakt met de geleidelijke vernederlandsing van lager en middelbaar onderwijs. Franstaligen kregen in de nationale bestuursorganen weinig kans. Willem I had echter de graad van verfransing van de sociale bovenlaag van de 'Vlaamse' gewesten zwaar onderschat.

Crisis, opstand en scheiding

Vanaf 1827 moest Willem I zijn aandacht steeds meer geven aan de overwinning van ernstige binnenlandse problemen. Nu wreekte zich dat Willem I zijn politiek van staats- en natievorming in isolement had gevoerd en daarvoor geen draagvlak had gezocht in de samenleving en de politieke

natie. De onvrede richtte zich op de machtsconcentratie bij de kroon en op de manier waarop de koning die macht uitoefende. De spanningen en onopgeloste tegenstellingen binnen het koninkrijk vertaalden zich in 1828-1829 in een diepe gezagscrisis. Deze crisis stond in Europees perspectief niet op zichzelf. In tal van landen groeide de kritiek van een nieuwe generatie liberalen op de vaak autoritaire regeerpraktijken van de restauratieregimes. Veel van de scherpste criticasters van het systeem Willem I in het zuiden waren niet uit op het kapotmaken van het Verenigd Koninkrijk, al was het maar omdat ze meenden dat de grote mogendheden zo iets nooit zouden toestaan. Modernisering van het systeem was de gemeenschappelijke noemer onder het verzet van zuidelijke liberalen (die een modern vrijheidsbegrip verdedigden) en katholieken (die dezelfde vrijheid begeerden om hun gang te gaan in zaken van onderwijs en godsdienst), maar ook van de noordelingen die bezwaar maakten tegen het bemoeizuchtige koningschap van Willem I, dat op gespannen voet stond met de tradities van zelfbestuur en de meer eigentijdse liberale opvattingen. De eisen die men stelde kwamen neer op:

1. Een machtsverschuiving van koning naar Kamer door middel van verantwoordelijke ministers.
2. Meer openbaarheid in het bestuur.
3. Betere parlementaire controle.
4. Een herziening van het kiesstelsel.
5. Onafhankelijkheid van de gerechtelijke macht
6. Vrijheid van onderwijs.
7. Persvrijheid.

Daarnaast waren er de specifieke Zuidelijke grieven van een sterke oververtegenwoordiging van Noorderlingen in het ambtenarenapparaat en het officierskorps. In 1828 kwam in het Zuiden de Unie der Opposities tot stand, waarin liberaalkatholieken en jonge liberalen samen ijverden voor meer vrijheid (unionisme). De Belgische Opstand van augustus 1830 kon echter alleen uitbreken in het verlengde van de Franse julirevolutie en was ook alleen succesvol dankzij de veranderde internationale constellatie. Terwijl de situatie schreeuwde om duidelijkheid, spreidde Willem I een fatale besluiteloosheid ten toon. Ook het buitenland had er vast op gerekend dat Willem I zelf orde op zaken zou stellen. Het bloedvergieten na het militaire optreden in Brussel eind september, verscherpte de tegenstellingen, maar de actie leidde tot niets. Intussen riep de publieke opinie in het Noorden om een afstraffing van de muitzieke Belgen, maar ze overigens liever kwijt dan rijk wilde zijn. Toen de koning niet bij machte bleek zelf de zaak te klaren, wendde hij zich tot de mogendheden om dat voor hem te doen.

Op de conferentie van Londen, die in november 1830 bijeen kwam, hadden de grote vijf als voornaamste doel crisisbeheersing en het vermijden van een Europese oorlog. De logica van de situatie tendeerde toen al snel naar een zelfstandige Belgische staat. Op 20 december 1830 werd buiten Willem I om besloten tot de onafhankelijkheid van België. Een maand later kwamen ze bovendien overeen België voor eeuwig neutraal te verklaren en die neutraliteit ook te garanderen. Dat dit een duurzame oplossing zou zijn verwachtte niemand. Frankrijk had de Belgen het liefst

ingelijfd. Engeland en Pruisen prefereerden een herstel van het Verenigd Koninkrijk, maar kozen voor deze tussenoplossing. Oostenrijk en Rusland restte niets anders dan met die constructie akkoord te gaan. De voorwaarden waarop de scheiding moest plaatsvinden, zorgde voor nog veel problemen. Deze waren voor Willem I wel, maar voor de Belgen niet acceptabel. Het omgekeerde gold voor de 18 Artikelen van juni, die ook waren bedoeld om koningskandidaat Leopold van Saksen-Coburg over de streep te trekken. Onverwachts reageerde Willem I met een militaire actie, de 10-daagse veldtocht, die verassend succesvol was maar te laat kwam. Willem I verkreeg nu betere voorwaarden, de 24 Artikelen, die hij pas in 1838 aanvaardde. In 1839 werd het eindverdrag getekend. In de tussentijd had Willem I afgewacht of de omstandigheden zich niet door het uitbreken van een Europese oorlog in zijn voordeel zouden wijzigen. Hij werd hierin aanvankelijk gesteund door het Noorden, dat daarmee eerherstel beoogde.

Hoofdstuk 8 'Nederland sinds 1830'

§ 1 Een kleine nationale en liberale staat in Europa (1830-1870/1880)

Het Noorden alleen verder

De opstand in het Zuiden stuitte in het Noorden op overwegend vaderlandslievende reacties en men schaarde zich achter de koning. Veel enthousiasme riep de 10-Daagse Veldtocht op, waarmee de koning in de zomer van 1831 een beslissing wilde forceren. Schande werd gesproken van Frankrijk dat door met ingrijpen te dreigen deze veldtocht een halt toeriep. Al snel wilde velen in het Noorden eigenlijk het liefst van het Zuiden af. De politiek van de koning om niet aan het Zuiden toe te geven leidde tot hoge financiële lasten en hierdoor verdween de strijdlust. Toen de koning in 1839 met de scheidingsvoorwaarden akkoord ging, kwam dit dan ook als een opluchting.

- De financiële problemen waren de basis geworden voor een nog zwakke, liberale oppositie.
- Voorstellen tot wijziging in het politieke stelsel stuitten op een sterk koninklijk verzet.
- De houding van Willem I tegenover een orthodoxe afsplitsing van de Hervormde Kerk (de Afscheiding van 1834) en zijn kregeligheid jegens katholieken hadden zijn populariteit doen verminderen.
- Zijn plannen om te trouwen met een Belgische katholieke gravin gaven de doorslag.

Verbitterd door de vele kritiek trad Willem I in 1840 af ten gunste van zijn zoon, die als Willem II tot 1849 zou regeren.

De staat waarin Holland domineerde, verkeerde sinds de jaren 80 van de 18^e eeuw in een voortdurende crisis. De economische voorsprong was verloren en Nederland was een klein land. Men moest zich bezinnen op de interne organisatie en de positie van het land in Europa. Elke gedachte aan een rol van betekenis in internationaal verband, moest nu worden opgegeven.

Tegenover de twijfel en somberheid over de toekomst stonden in deze tijd van romantisch nationalisme ook in Nederland sterke nationale gevoelens, waarin de eigen aard van het volk en zijn grote mogelijkheden veel nadruk kregen. Men kon daarbij teruggrijpen op en putten uit een rijk en groots verleden. Het literaire tijdschrift De Gids, was een van de cultuuruitingen waarin kritische zin en positief beleefde vaderlandsliefde goed samengingen. In de schilderkunst boden de historieschilderijen mogelijkheden het nationaal gevoel tot uiting te brengen.

In de internationale politiek moest Nederland zich neerleggen bij de positie van een klein land omringd door grote mogendheden. In de jaren dertig koos men voor een zo groot mogelijke afzijdigheid van 'de grote politiek'. Ook economisch leek een buitenlandse politiek van neutraliteit gunstig. Later zou deze politiek onderbouwd worden met volkenrechtelijke betogen, ethische overwegingen en redeneringen over het Europese belang (ligging in delta gebied). Daarmee werd neutraliteit, afzijdigheid of zelfstandigheid een onwrikbaar uitgangspunt voor Nederlands positie in

de wereld. Dat wil niet zeggen dat Nederland zich altijd afzijdig hield. In het algemeen sloot Nederland zich aan bij de gangbare tendens tot vrijhandel.

In 1866-1867 dreigde Nederland via de Luxemburgse kwestie verwickeld te raken in de spanningen in Europa rond de Duitse eenwording en de Frans-Pruisische tegenstelling. Willem I, die ook staatshoofd was van het zelfstandig groothertogdom Luxemburg, overwoog om deze aan Frankrijk te verkopen. Dit gaf internationale problemen omdat ook België dit gebied wilde verwerven. Op het nippertje werd een internationaal conflict voorkomen. Luxemburg en Limburg maakten een einde aan alle formele banden met Duitsland.

Economische en sociale verhoudingen

Als gevolg van de kostbare politiek van Willem I waren jaren 30 en 40 financieel moeilijk. In de jaren 40 moest een programma van financiële sanering tot herstel leiden. Een agrarische crisis als gevolg van aardappelziekte verergerde de problemen en de sociale gevolgen daarvan gingen met enige onrust gepaard. Toch was Nederland in de 19^e eeuw vergelijkenderwijs een rijk en welvarend land en er was sprake van een beperkte economische groei. De tijden van economische dominantie waren voorbij, maar Nederland was nog altijd een land van enige betekenis in de internationale handel en financiën:

- De infrastructuur was relatief hoog ontwikkeld.
- Nederland kende een regionaal gedifferentieerde en sterk ontwikkelde, ook op de export gerichte agrarische sector.
- Nederland kende van oudsher een veelzijdige nijverheid, waarin kleinschaligheid en ambachtelijkheid de toon aangaven.
- Grote betekenis moet worden toegekend aan de koloniën.

De productie van de koloniale waar werd in 1830 door gouverneur-generaal van den Bosch ondergebracht in het door hem op Java ingevoerde cultuurstelsel. Hierin werd de organisatie van de exportproducten door de overheid zelf ter hand genomen. De inheemse bevolking werd tot bepaalde leveranties en diensten verplicht. Dit stelsel leidde tot een forse verhoging van de export, waarvan de Nederlandse handel en scheepvaart sterk profiteerden. Bezwaren en protesten tegen het stelsel vonden pas in de jaren 60 gehoor. Vooral schrijver Multatuli is in dit verband bekend. Het stelsel werd in 1870 afgeschaft. Een stelsel van exploitatie door particuliere ondernemingen kwam er voor in de plaats. De afschaffing in 1863 van de slavernij ook door Nederland paste in deze tendens. Dit was vooral van belang voor de koloniën in de West, die economisch gezien van ondergeschikte betekenis waren.

Voor industrialisatie naar Engels model waren de omstandigheden in Nederland niet gunstig. Het land kende weinig natuurlijke grondstoffen voor de zware industrie en het loonniveau was relatief hoog. De relatieve welvaart en de geleidelijke economische groei op basis van de bestaande verhoudingen inspireerden niet tot afwijkingen van het economische gedrag of tot wijziging van de financieel-economische politiek, die bijvoorbeeld arbeid relatief zwaar belastte. Het zwaartepunt van de economische gang van zaken lag bij de stedelijke en rurale renteniers en de kleine

middenstand. Zo kwam de industrialisatie, technologische vernieuwing en stijgende arbeidsproductiviteit, in Nederland traag en pas laat goed op gang. Het aanzien van de Nederlandse economie bleef geruime tijd bepaald door de handelskapitalistische verhoudingen en de ambachtelijke bedrijfsvoering.

Nederland bleef een sterk verstedelijkt land. Maar echt grote steden kwamen niet tot stand. Het platteland stond in nauw contact met de steden, zodat verschillen tussen de stadscultuur en de plattelandscultuur geringer waren dan in andere landen.

Standenverhoudingen domineerden en er bestonden duidelijke opvattingen over de verschillende rechten en plichten van de standen. Stedelijke elites en andere rijke personen, rijke boeren en landbezitters, onder wie een niet zeer talrijke adel, gaven de toon aan. Onder aan de maatschappelijke ladder trof men de grote massa armen aan. De onderste lagen van de middengroepen en de categorie van de geschoolde arbeiders met min of meer vast werk liepen ook steeds het risico tot de laag der armen terug te vallen. In vergelijking met het vasteland van Europa was Nederland in economisch en sociaal opzicht anders, maar niet armer, minder ontwikkeld of minder veelzijdig zoals in vergelijking tot Engeland wel zo was.

De vestiging van het parlementaire stelsel

In de binnenlandse politiek stond na 1839 de vraag naar het meest wenselijke regeringsstelsel centraal.

- o Willem I wilde de in verband met de afscheiding van België noodzakelijke grondwetswijzigingen zo beperkt mogelijk houden. Hij hechtte aan de autoritaire regeringsvorm met directe politieke invloed van de koning.
- o Daar tegenover stond de wens om veranderingen aan te brengen in de verhouding tussen koning en ministers en op het punt van de controle van de overheidsfinanciën.

De liberale oppositie was voorstander van de volledige politieke ministeriële verantwoordelijkheid. Invoering daarvan zou de directe politieke invloed van de koning sterk reduceren. Die liberale oppositie was maar zeer klein en de grondwetswijziging van 1840 bracht derhalve de politieke ministeriële verantwoordelijkheid niet. Wel werd strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid ingevoerd. Deze droeg bij aan een versterking van de positie van de ministers tegenover de koning en aan een intensivering van het openbare debat.

Onder invloed van de revolutionaire gebeurtenissen elders in Europa in 1848 vond een zeer ingrijpende grondwetswijziging plaats. Van een revolutionaire dreiging was geen sprake, maar Willem II vreesde de buitenlandse voorbeelden. Buiten zijn ministers om stelde hij een herzieningscommissie voor de grondwet in, met als belangrijkste figuur de liberale politicus en staatsrechtgeleerde J.R. Thorbecke. Nog in 1848 werd een sterk gewijzigde nieuwe grondwet afgekondigd. Deze formuleerde de beginselen van het Nederlandse en daarmee was bij toeval ook een einde gekomen aan de crisis van de Nederlandse staat.

- o Centraal in de nieuwe grondwet stond de ministeriële verantwoordelijkheid: 'de koning is onschendbaar, de ministers zijn verantwoordelijk'.
- o Het parlement bleef bestaan uit twee kamers, waarvan de 2^e Kamer, net als de gemeenteraden en de provinciale staten, voortaan rechtstreeks door de kiesgerechtigden zou worden gekozen. De 1^e Kamer werd gekozen door de provinciale staten.
- o De 2^e Kamer kreeg het recht van amendement, interpellatie en enquête. De debatten waren in beginsel openbaar.
- o De grondwet bepaalde vrijheid van godsdienst, onderwijs, drukpers en vereniging en vergadering.
- o Staat en Kerk dienden formeel strikt gescheiden te worden.
- o De vraag of de soevereiniteit bij het volk of bij de vorst lag werd nergens expliciet beantwoord. Maar in de onderlinge verhouding als een duidelijke verschuiving ten ongunste van de koning en ten gunst van het parlement opgetreden.

Er bestond veel tegenstand, in het bijzonder ook tegen Thorbecke, die als zeer radicaal werd beschouwd. Bovendien moest aan het stelsel op allerlei terreinen nog nader vorm worden gegeven. Als minister kon Thorbecke daaraan in zijn eerste kabinet (1849-1853) een belangrijke bijdrage leveren.

- o De Provinciewet en de Gemeentewet schiepen een evenwicht tussen de diverse bestuurslagen.
- o De Kieswet regelde de nu rechtstreekse verkiezingen in een districtenstelsel. Het individuele kiesrecht bleef wel beperkt tot de welvarende bovenlaag.

In het parlement was van partij- of fractievorming in de moderne zin van het woord nog niet of nauwelijks sprake. Vele parlamentsleden hadden geen uitgesproken politieke richting.

- o De liberalen stonden een systematische uitwerking van het in de grondwet vastgelegde stelsel voor.
- o Daartegenover stonden de conservatieven, maar die kende nauwelijks een duidelijk programma of een uitgewerkte ideologie. Het belangrijkste punt van hen was hun wens de macht van de koning en een hem welgevallige regering zo sterk mogelijk te houden ten opzichte van het parlement.
- o De meeste kamerleden namen een middenpositie in, die later als conservatief-liberaal is omschreven. Deze kamerleden kenmerkten zich door een gematigde en pragmatische houding en men meenden dat het beter was om over de nieuwe grondwet geen grote strijd te voeren. Zij hechtten aan een goed geordend en financieel voorzichtig bestuur en aan een behoud van de bestaande maatschappelijke verhoudingen.

Koning Willem III, die in 1849 zijn vader opvolgde, deed in de jaren 50 nog wel enkele pogingen om de verhoudingen van voor 1848 te herstellen. Door de houding van de conservatief-liberale was er draagvlak voor een reactionaire lijn. In de jaren 60 kwam het op het vlak van de onderlinge

machtsverhoudingen nog eenmaal tot een politiek conflict, waarin de koning probeerde de macht van het parlement te breken. In 1866 en 1867, mengde hij zich persoonlijk in de verkiezingen en de meningsverschillen tussen parlement en kabinet met de bedoeling dat kabinet te handhaven. In 1866 richtte hij zich zelfs persoonlijk tot de kiezers. In 1868 trad het kabinet af toen een nieuw verkozen 2^e Kamer ten derde male het regeringsbeleid afwees. Als ongeschreven regel is gaan gelden dat een kabinet waarvan is gebleken dat het niet langer kan rekenen op het vertrouwen van het parlement niet mag aanblijven.

Tot de liberale beginselen behoorde terughoudendheid in staatsingrijpen. Op economisch gebied was de vrijhandelspolitiek uitgesproken liberaal. Maar er bleven nog heel wat taken voor de overheid over. Ten dele waren die zelfs in de grondwet vastgelegd.

- o Defensie, gezagshandhaving en regeling van de rechtspraak.
- o Overheidsoptreden als correctie op ongewenste effecten van de maatschappelijke ontwikkeling.
- o Het scheppen van gunstige voorwaarden, zoals de zorg voor de infrastructuur, armenzorg en onderwijs.

Het verbeteren van de infrastructuur droeg in sterke mate bij aan de 'eenwording van Nederland', een proces van vermindering van regionale verschillen en toenemende interne communicatie. Op dit laatste gebied was ook de afschaffing van de hoge belasting op kranten van belang. Het schiep de voorwaarde voor het ontstaan van de massapers.

Over de regeling van de armenzorg is een fel debat gevoerd in het begin van de jaren 50. In de armenwet van 1854 werd het primaat uiteindelijk gelegd bij de particuliere (vooral kerkelijke) instanties en niet bij de overheid.

De grondwet, die het geven van onderwijs wel 'vrij' had verklaard, maakte de overheid verantwoordelijk voor voldoende onderwijs overal in het land. Dit diende per wet te worden geregeld. Als de schoolstrijd zou dit een van de centrale politieke vraagstukken blijven tot in het begin van de 20ste eeuw. De heftigheid van die strijd stond in direct verband met de belangrijke betekenis van godsdienst en kerken in de van oudsher religieus verdeelde Nederlandse samenleving.

Godsdienstige ontwikkeling en schoolstrijd

Rond het midden van de 19^e eeuw behoorden de meeste Nederlanders tot de Nederlandse Hervormde Kerk (55%) en de Rooms Katholieke Kerk (35-40%). De Hervormde Kerk streefde ernaar de kerk van alle Nederlanders te zijn en poogde dogmatische verschillen af te zwakken. De nadruk lag op de algemene geestelijke inspiratie die de bijbel en de evangeliën boden en de moraal die daaruit kon worden afgeleid. Binnen dat kader waren ruime marges voor de persoonlijke beleving van het geloof. Deze richting werd van twee kanten bestreden:

1. Verzet rees van orthodox calvinistische zijde tegen de vrijblijvendheid ervan.
  - a. In 1834 was het tot een Afscheiding gekomen en deze gelovigen wensten streng vast te houden aan de ten tijde van de Nederlandse Opstand geformuleerde geloofsbeginnselen.

- b. Tegelijkertijd manifesteerde zich het Reveil, een opwekkingsbeweging van orthodoxe snit, die veel nadruk legde op persoonlijke geloofsbeleving en leven volgens de christelijke beginselen. Deze groep bleef binnen de Hervormde Kerk. Tot de belangrijkste aanhangers behoorde Groen van Pinsteren. Hij gaf ideologisch vorm aan de antirevolutionaire of christelijk-historische richting. Anti-revolutionair wilde zeggen: gericht tegen de beginselen van de Franse Revolutie.
2. Binnen de Hervormde Kerk groeiden groeperingen die onder de indruk van de Verlichting en de moderne wetenschap sterke nadruk bleven leggen op de rede, ook in geloofskwesties.

De rooms-katholieken traden meer als een groep naar buiten. De scheiding van kerk en staat in 1848 gaf de rooms-katholieke kerk de mogelijkheid zich naar eigen inzicht te organiseren. In 1853 werden weer vijf bisdommen ingesteld, overkoepeld door het aartsbisdom Utrecht, het zogenaamde herstel van der bisschoppelijke hiërarchie. In het land leidde het tot een sterke protestbeweging, die bekend staat als de Aprilbeweging. Men zag het protestantse karakter van de Nederlandse natie in gevaar. Als poging de bisdommen tegen te houden mislukte deze beweging, maar men slaagde er wil in Thorbecke ten val te brengen. Politiek was er in dit verband sprake van een belangengemeenschap en op basis daarvan ook samenwerking tussen liberalen en katholieken. Deze samenwerking zou echter niet van lange duur zijn. In het bijzonder op het gebied van het onderwijs kwam men tegenover elkaar te staan. Een bisschoppelijk mandement sprak zich in 1868 uit voor eigen katholieke scholen.

De schoolstrijd was een gecompliceerde kwestie. Aan de basis lag de vraag naar de aard en de inhoud van het te geven onderwijs. Volgens de wetgeving diende het onderwijs boven de geloofsverdeeldheid te staan en de algemene christelijke en maatschappelijke deugden te bevorderen. In de praktijk leidde het dikwijls tot een vrijwel godsdienstloze of in ieder geval religieus ondogmatische atmosfeer in de scholen. Hiertegen hadden diegenen die de godsdienst juist een centrale plaats in het eigen leven en de samenleving wilde geven, bezwaar.

De orthodox protestanten wensten hun bijbels geloof in niet verwaterde vorm tot de kern van het onderwijs te maken. Groen van Pinsteren bepleitte afzonderlijke van overheidswege te verzorgen scholen voor de verschillende godsdienstige richtingen (de openbare gezindtescholen). Anderen kozen voor de oprichting van eigen, bijzondere, scholen. De vrijheid van onderwijs maakte dat uitdrukkelijk mogelijk.

- o De ontwikkelingen na 1848 maakten de openbare gezindtescholen inderdaad tot een onhaalbare zaak. De 1^e Schoolwet op basis van de nieuwe grondwet van minister van der Brugghen, toonde dat voor regeling daarvan bij de wet geen mogelijkheden waren.
- o Ondertussen ging een nieuwe generatie liberalen het onderwijs steeds meer zien als een belangrijk instrument ter bevordering van de individuele en maatschappelijke ontwikkeling. Deze jonge liberalen meenden dat de samenleving behoefte had aan een goed opgeleide en ontwikkelde bevolking. Daarbij dachten zij niet of nauwelijks aan godsdienstige opvoeding. Dit streven lag ten grondslag aan de 2^e Schoolwet van minister Kappeyne van de Copello

(1878). Deze wet bracht een verhoging van de kwaliteit van het onderwijs en borg sterk seculariserende elementen in zich.

- o De voorstanders van de school op godsdienstige grondslag stond daartegen slechts de weg van het stichten van eigen scholen open.

De strijd tegen de liberale onderwijspolitiek werd met verve gevoerd (Anti-Schoolwetverbond, 1872). In die strijd was het praktische hoofdpunt niet langer de aard van het onderwijs, maar de vraag naar de financiering. Het openbare onderwijs was weliswaar niet gratis maar er werd veel overheidsgeld in gestoken. Dat was belastinggeld, mede opgebracht door de ouders die hun kinderen naar de bijzondere scholen wilden sturen. De bijzondere scholen hadden dus naast principiële doeleinden ook grote financiële problemen. Een oplossing zou kunnen liggen in de subsidiering van het bijzonder onderwijs. Hiermee konden de liberalen niet instemmen en meenden dat dit in strijd met de grondwet zou zijn.

Nieuwe organisatievormen in politiek en samenleving

De schoolstijd was mede zo belangrijk omdat hij grote invloed uitoefende bij de vorming van politieke partijen. Geleidelijk aan begon onderlinge samenwerking op basis van gedeelde denkbeelden of zelfs programma's van meer belang te worden en het nationale niveau won aan betekenis.

- o De conservatieven verloren, na de parlementaire strijd en de besluitvorming over het koloniale beleid, steeds meer terrein.
- o De conservatief-liberalen verdwenen als groep.
- o Liberalen domineerden sindsdien het politieke krachtenveld.

Tegenover de liberalen plaatsten zich godsdienstig geïnspireerde groeperingen, de confessionele partijen. Juist in deze oppositionele kringen was krachtige organisatie ook ten behoeve van maatschappelijke emancipatie een vanzelfsprekende ontwikkeling. Daarbij werden ook geloofsgenoten uit sociale lagen betrokken, die van directe politieke invloed waren verstoken; men sprak van 'het volk achter de kiezers. Zowel op het gebied van kerkelijke strijd in de Hervormde Kerk als op politiek terrein ontplooidde Kuiper een tomeloze energie. Hij maakte ook gebruik van de massapers. In kerkelijke sfeer maakte hij De Heraut tot zijn spreekbuis (1871), voor de politieke strijd richtte hij De Standaard (1872) op. Ook op het gebied van de oprichting van scholen en de organisatie van petitie tegen het kabinetsbeleid was hij actief.

In direct verband met de strijd van het Anti-Schoolwetverbond werd in 1878 de eerste landelijke politieke partij in Nederland opgericht: de Antirevolutionaire Partij (ARP), waarvoor Kuiper Ons Program opstelde. De ARP ging de confrontatie aan met de nieuwe maatschappelijke verhoudingen en ontwikkelingen, waarin de overwegend liberale en in godsdienstige kwesties niet erg geïnteresseerde burgerij de toon aangaf.

Een soortgelijk verschijnsel deed zich voor bij de katholieken. Ook zij keerden zich tegen seculariserende tendensen. Het ging hierbij zeker niet om een krampachtig vasthouden aan oude vormen en gedachten. Men voerde de katholieke strijd om de sociale en culturele emancipatie van de eigen groep, die zich achtergesteld voelde in de burgerlijke liberale samenleving.

Maar orthodoxen en katholieken verschilden wezenlijk in hun geloof en in de positie van dat geloof juist in de Nederlandse tradities. Waar de orthodoxe protestanten de gedachte koesterden dat Nederland bij uitstek een protestantse natie was, probeerden de katholieken in nadrukkelijke loyaliteit aan die Nederlandse natie daarbinnen een eigen volwaardige plaats te bepalen. Opvallend contrast vormde de moeilijk scherp te trekken grenzen tussen de verschillende protestantse groeperingen tegenover de op het eerste gezicht heldere afbakening van de katholieken en hun ene kerk. Politiek en wat betreft de oprichting van scholen stonden de oppositionele richtingen in de Hervormde Kerk in deze fase dikwijls heel dicht bij elkaar om een goed front te kunnen maken tegen de liberale tegenstanders, die voor een belangrijk deel overigens ook tot de Hervormde Kerk behoorden.

De jaren 70 lieten in menig opzicht een nieuwe dynamiek tot modernisering zien. Deze kwam evenzeer van de nieuwe confessionele tegenstanders, die hun eigen plaats kwamen opeisen. Men begon te spreken over de noodzaak om de mogelijkheden voor groepen onder de bovenste sociale lagen te vergroten.

Al deze tegenstellingen vormden geen gevaar voor de eenheid van de natie.

§ 2 De modernisering van Nederland (1870/1880-1918)

Gedurende het laatste kwart van de 19^e en de eerste decennia van de 20^e eeuw maakte Nederland een proces van versnelde veranderingen door. Deze veranderingen kenden een eigen logica, dynamiek en ritme, maar hingen ook samen en voltrokken zich in onderlinge wisselwerking. Soortgelijke modernisering had ook elders in de westerse wereld plaats. Nederland werd een land met kenmerken als vele andere:

- Een parlementaire democratie met massapartijen.
- Een steeds meer in het maatschappelijk leven ingrijpende overheid.
- Een kapitalistische economie met een sterke internationale oriëntatie en groei.
- Een seculariserende massacultuur, waarin nationale sentimenten werden aangezet.
- In de meer elitaire kunst en wetenschapsbeoefening overheersten individualiserende en internationaliserende tendensen.

Nederland kende ook eigen specifieke kenmerken. De meest opvallende hingen samen met de wijze waarop van secularisatie en massificatie aan de traditionele godsdienstige segmentatie opnieuw vorm werd gegeven.

Economische en sociale dynamiek

De bevolking groeide in dit tijdvak sterk. Expansie was ook een belangrijk kenmerk van de Nederlandse economie. Een stijging in arbeidsproductiviteit werd teweeggebracht door:

- Schaalvergroting.
- Technologische vernieuwingen.
- Organisatorische vernieuwingen.

Industrialisatie vond nu op grote schaal plaats en in de loop van de jaren 80 en 90 kwam het tot een explosie van economische activiteiten vooral in het oosten en zuiden van het land. Nederland zag zijn internationale concurrentiepositie aanzienlijk verbeteren. De industrie ging echter niet overheersen; agrarische activiteiten, handel en diensten en het koloniale bezit bleven evenzeer van grote betekenis.

In de jaren 90 trad in de agrarische sector verbeteringen op, die de basis legden voor een nieuwe bloei van vooral de veeteelt (zuivel) en tuinbouw.

- Het gebruik van nieuwe productietechnieken.
- Het gebruik van kunstmest.
- Organisatorische verbeteringen (vorming van corporaties, zuivelfabrieken, veilingen e.d.)

In de koloniën werd het arsenaal aan producten belangrijk uitgebreid met grondstoffen voor nieuwe industrieën. Aardolie, tin en rubber gingen een belangrijke rol spelen. Net als in Europa nam de internationale handel sterk toe.

De economische expansie was het gevolg van de ontplooiing van het moderne kapitalisme in Nederland, waar zo lang het handelskapitalisme de boventoon had gevoerd, met als kenmerken:

- Een intensievere exploitatie van alle productiemiddelen.
- Een modern karakter van de infrastructuur en het belastingstelsel.
- Verandering van standenverhoudingen naar moderne klassenverhoudingen.
- Niet langer gedefinieerd als armoedevraagstuk maar als sociale kwestie werd de toestand in de onderste lagen van de samenleving, een van de centrale vraagstukken.

De economische groei legde de basis voor een welvaartsverhoging van ongekende omvang, al bleef die welvaart wat achter bij die van het sterk expanderende België. Van de groei profiteerden de hoogste lagen van de samenleving en in hun kielzog de positie van de middelgroepen. Dat versterkte het burgerlijke karakter van de Nederlandse samenleving. Een burgerlijk cultuurpatroon, dat vele wortels had in het verleden en in een waar beschavingsoffensief werd uitgedragen:

- Een stelsel van waarden en normen, neergelegd in een reeks gedrags- en fatsoensregels.
- Gezag en maatschappelijke orde dienden gerespecteerd te worden.
- Sociale stijging was niet uitgesloten.
- Ontplooiing van het individu werd even belangrijk als het zich voegen in de maatschappelijke orde.
- Volksoopvoeding door middel van onderwijs en tal van maatschappelijke initiatieven.
- Men richtte zich daarbij uitdrukkelijk ook op de massa's van de arbeidende bevolking

De arbeiders profiteerden op den duur van de welvaartstijging. Verhoogde koopkracht bij grote beroepsbevolkingsgroepen bleek een belangrijke factor in de economische dynamiek. Samen met de toenemende scholing vergrootte deze het zelfbewustzijn van de arbeiders en zij gingen op allerlei manieren hun stem laten horen. Dit gebeurde door organisatie en gebruik te maken van de massapers. Vakbonden en politieke partijen stonden hierbij centraal en traden het meeste op de voorgrond. Zo ontstond geleidelijk een moderne arbeidersbeweging, waarin oude tradities van incidentiele uitbarstingen van sociale onrust werden vervangen door meer doordachte strategieën om de toestand van de arbeiders te verbeteren. In de 20ste eeuw bleek de sociaal-democratie daarbij de grootste en belangrijkste stroming te worden. Eind 19^e eeuw was dit nog niet zo vanzelfsprekend.

- Oorspronkelijk was het tegen de progressieve liberalen aanhangende Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond (ANWV, 1871) de belangrijkste organisatie.
- In de jaren 80 kwam de Sociaal-Democratische Bond (SDB, 1881), met Domela Nieuwenhuis als leider tot ontplooiing. Deze had een revolutionair karakter en neigde tot anarchisme.
- Daartegenover vormde zich eerst als interne oppositie en later als zelfstandige partij de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP, 1894). De SDAP beriep zich wel op het historische-materialisme, maar wilde tegelijk de parlementaire weg bewandelen en streefde in dat kader ook hervormingen na.

Deze tegenstellingen kenden hun tegenhangers op het gebied van de vakbeweging. Enerzijds vormde zich revolutionair georiënteerde organisaties. Anderzijds ontstonden veel voorzichtiger opererende bonden, die de nadruk legde op sterke organisatie en stakingskassen en het perspectief van fundamentele verbeteringen zochten.

- In 1893 werd het Nationaal Arbeidssecretariaat (NAS) opgericht, een vertegenwoordiger van de meer revolutionaire lijn, ideologisch neigend tot het syndicalisme.
- In 1906 verenigden enkele belangrijke vakbonden zich in het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV).

In de onderlinge strijd van de socialistisch georiënteerde groepen bleek 1903 van doorslaggevend belang. Na een succesvolle staking bij de spoorwegen wilde de overheid gezagsversterkende maatregelen treffen om herhaling te voorkomen. De daarop volgende algemene staking liep uit op een grote nederlaag. De SDAP met Troelstra en het NVV kozen voor de geleidelijke weg en binnen de bestaande politieke verhoudingen realiseerbare hervormingen, al lieten zij het socialistische uitzicht op de klassenloze samenleving niet los. Een meer radicale stroming in de SDAP werd in 1909 tot uittreding gedwongen. De toen opgerichte Sociaal Democratische Partij (SDP) zou later als de Nederlandse tak van de internationale communistische beweging fungeren.

Belangrijke concurrenten van de gematigde socialistische organisaties waren de arbeidersorganisaties op godsdienstige grondslag. Deels als reactie op het te radicaal en gevaarlijk geachte socialistische streven, en deels als religieus geïnspireerd antwoord op de sociale kwestie

kwamen zowel in katholieke als in orthodox protestantse kringen verenigingen voor arbeiders van de grond.

- Het orthodox protestantse Patrimonium ontstond 1876 als afsplitsing van de ANWV, die verdween.
- In de jaren 90 werd de Christelijke Nationale Werkmansbond (CNWB) opgericht, bedoeld voor de hervormde arbeiders.
- In katholieke kring werd de Rooms Katholieke Volksbond en de Rooms Katholieke Werklieden Vereeniging (beide 1888) als het begin gezien.

Ook bij de confessionelen verschilden men van mening over de meest wenselijke organisatie- en actievormen. Vooral in katholieke kring is lang gediscussieerd over de vraag of arbeiders zich in eerste plaats moesten organiseren in standenorganisaties dan wel op basis van hun beroep (vakorganisaties). Die strijd eindigde in een compromis in 1915 opgelegd door de bisschoppen: beide organisatietypen dienden te blijven bestaan, ieder met een eigen functie.

Gemeenschappelijk kenmerk van alle confessionele arbeidersorganisaties vormde de afwijzing van de klassenstrijd en de gerichtheid op harmonieuze samenwerking van de verschillende sociale groepen. Een Christelijk Sociaal Congres, waarvan Kuyper een van de inspiratoren was, en de encycliek Rerum Novarum (beide in 1891) legden ideologisch de basis voor dit streven naar verbetering van de positie van de arbeiders op grond van religieuze overtuiging.

Pogingen een gezamenlijke interconfessionele vakbeweging te vormen mislukten, onder meer omdat de bisschoppen deelname van de katholieken verboden. Organisatorisch gezien kregen mede in reactie op de gebeurtenissen van 1903 vakcentrales naar het voorbeeld van het NVV de overhand. In 1909 werden het Christelijk Nationale Verbond (CNV) en het Rooms Katholieke Vakbureau opgericht. Dit laatste onderging enkele malen een naamsverandering: RKWV (1925), KAB (1945) en NKV (1963).

Kerk en samenleving

De vergrote dynamiek strekte zich ook uit tot het godsdienstige leven. De modernisering van de samenleving bracht toenemende ongeïnteresseerdheid in godsdienst. Pogingen van vrijzinnige zijde om vormen van verzoening van geloof en rede te vinden sloegen slechts bij kleine groepen aan. Meer succes hadden de orthodoxe protestanten en katholieken. Deze konden aansluiten bij een krachtige religieuze herleving. Er was oprecht godsdienstig enthousiasme en een zoeken naar bevrediging van authentieke religieuze behoeften. Het geloof diende de grondslag te zijn voor het hele persoonlijke en maatschappelijke leven. Dit manifesteerde zich in een eigen subcultuur met krachtige organisatorische bolwerken. Beide groepen vertoonden onderling grote verschillen, waardoor het niet tot een christelijke beweging kwam. Wel ontstonden er vormen van samenwerking.

De katholieken, 35% van de bevolking, traden in relatief grote eenheid naar buiten op. De bisschoppen speelden een openlijk leidende en achter de schermen regisserende rol. Voor tal van

afzonderlijke sociale groepen werden aparte verenigingen in het leven geroepen. Intellectueel bleek het neothomisme, behalve dat het door de verwijzing naar de middeleeuwen de band met de traditie versterkte, voor veel katholieken min of meer bevredigend geloof en moderne tijd te verzoenen.

In de politiek, waar liberalisme en socialisme als verderfelijke ongodsdienstige ideologieën werden verworpen, kwam de organisatie maar moeilijk op gang. Dit hing samen met de sterke concentratie van de electorale steun in het zuiden. Sinds 1896, toen de meeste katholieke kiesverenigingen een programma aanvaardden dat Schaepman in 1883 als Proeve voor een Program had geformuleerd, fungeerde er in feite een landelijke politieke partij, al werd deze pas in 1926 als Rooms Katholieke Staatspartij (RKSP) opgericht.

In protestantse kring kwam het in 1886 kwam het tot een nieuwe kerkplitsing, die bekend staat als de Doleantie. Ook deze groep werd geleid door Kuyper. Deze groep fuseerde in 1882 met de meerderheid van de Afscheidingsgemeenten van 1834 tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. Vele orthodoxen bleven echter binnen de Hervormde Kerk omdat zij sterk hechtten aan het volkskerkkarakter daarvan. In 1906 organiseerden de meesten van deze hervormde orthodoxen zich in de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, zoals de vrijzinnigen in 1913 de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden oprichtten. Zo domineerde het beeld van verdeeldheid en versnippering bij de protestanten, zowel binnen de Hervormde Kerk als daarbuiten. Het orthodoxe bolwerk spreidde vele maatschappelijke activiteiten tentoon, die tot uiting kwamen in de scheppingen van Kuyper:

- De ARP.
- De Gereformeerde Kerken.
- De Heraut en De Standaard.
- Patrimonium
- De in 1880 opgerichte eigen Vrije Universiteit.
- Verscheidene organisaties voor orthodox onderwijs.

Kuyper gaf ook een theologische rechtvaardiging in een leer, die hij de 'particuliere en gemeene gratie' noemde. Deze komt erop neer dat Gods genade zich niet beperkt tot de uitverkorenen maar in zekere mate ook voor de samenleving als geheel, waardoor de erfzonde enigszins in haar werking gestuit wordt. Ook zijn opvatting, dat de maatschappelijke 'levenskring' niet uit de staat zijn ontstaan noch daaraan ondergeschikt zijn, maar op eigen wijze een soeverein gezag kennen ('sovereiniteit in eigen kring') rechtvaardigden de ontwikkelingen zoals deze zich voltrokken.

Geografisch waren de orthodoxe protestanten door het hele land te vinden, met name in de zogenaamde 'protestantenband'. Op het politieke terrein kwam het in de jaren 90 tot een splitsing onder de orthodoxe protestanten. Daarbij speelden verscheidene tegenstellingen een rol:

- De mate waarin men zich in de eigen kring wenste te verschansen.
- De wijze van leiding geven van Kuyper.

- De mate waarin partijdiscipline wenselijk was.
- Het belang van de sociale kwestie en de kiesrechtuitbreiding.

Aanleiding tot de breuk waren de voorstellen tot uitbreiding van het kiesrecht van de liberale minister Tak van Poortvliet in 1894. Een groep onder leiding van de Savornin Lohman, die deze voorstellen te ver vond gaan, trad uit de ARP. Na van verloop van tijd fuseerde zij met enkele andere tot de Christelijke Historische Unie (CHU, 1908), die steunde op leden van de Hervormde Kerk. Terwijl de ARP zich de steun van de gereformeerden verzekerd wist.

Politieke strijd en verzuiling

Zo kreeg het stelsel van politieke partijen rond 1900 vorm als uitdrukking van de maatschappelijke en godsdienstige tegenstellingen en ontwikkelingen. Dat proces werd mede gekenmerkt door:

1. Schaalvergroting - massapartijen.
2. Intensivering van organisatie en communicatie - massapers.
3. En het betrekken van steeds grotere groepen van de bevolking bij de politiek - democratisering.

De liberale burgerij bleef maatschappelijk en cultureel de toon aangeven. Politiek moest men zich wel teweer stellen tegen confessionelen en socialisten. Dat dwong ook de liberalen tot betere organisatie.

- In 1885 werd als landelijke en overkoepelende organisatie de Liberale Unie opgericht.
- Onenigheid over de te varen koers, vooral inzake het kiesrecht en de mate van overheidsingrijpen leidde tot splitsingen.
- In 1901 richtten de progressief liberalen de Vrijzinnige Democratische Bond (VDB) op.
- In 1905 gingen de behoudende groep als Vrije Liberalen een eigen weg.

De praktijk van het districtenstelsel dwong de drie partijen bij de verkiezingen tot onderlinge samenwerking. De noodzaak tot samenwerken gold ook voor de tegenstanders van de liberalen. Die samenwerking kwam maar moeilijk tot stand. Alleen voor de stembusstrijd groeide een moeizaam bondgenootschap tussen katholieken en antirevolutionairen, later geflankeerd door de christelijk-historischen. Kuyper en Schaepman stonden aan de basis hiervan. Volgens Kuyper was de wezenlijke tegenstelling in de wereld die tussen christenen en 'paganisten'. Op grond van die 'antithese' moeten katholieken en protestanten samenwerken. De confessionelen verwierven na de uitbreiding van het kiesrecht in 1887, enige malen een meerderheid in de 2^e Kamer. Als basis voor kabinetsvorming werkte de coalitie alleen omdat de katholieken bereid waren protestantse dominantie in de kabinetten te accepteren. Zo bleek de emancipatie van de katholieken nog altijd beperkt, maar veel sterker dan in 1800. Zo werd de verkiezingsstrijd vanaf de jaren 80 gevoerd tussen de liberalen en de confessionelen. Naar mate het kiesrecht werd uitgebreid verwierven de socialisten meer zetels. In 1913 leidde dit tot een verkiezingsuitslag waarbij noch de confessionelen noch de liberalen een meerderheid had. Na heftige interne debatten besloot de SDAP het aanbod om deel te nemen aan een coalitieregering van de hand, een keuze die de partij al kort daarna zou betreuren.

De politieke vraagstukken die de politiek tot en met de 1^e Wereldoorlog beheersten waren de schoolstrijd, de kiesrechtstrijd en de sociale kwestie.

In de schoolstrijd ging het in feite nog slechts om de subsidievraag. De liberalen bleken bereid om te verklaren dat de grondwet niet subsidie verbood. Zij kregen in ruil confessionele medewerking aan de grondwetswijziging van 1887, die zij in verband met de kiesrechtvraag noodzakelijk achtten. Al in 1889 kwam er een beperkte subsidie voor het bijzonder onderwijs en in 1917 de volledige financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs, de 'pacificatie' van de schoolstrijd.

In liberale kring groeide de overtuiging dat het tot uitbreiding van het kiesrecht moest komen. Maar ook Kuyper beriep zich soms op 'het volk achter de kiezers'. De hoofdvragen waren hoe ver, in welk tempo en op welke grondslag. In 1887 maakte een wijziging van de grondwet een verlaging van de census en dus uitbreiding van het kiezerscorps mogelijk. Vooral de confessionelen profiteerden daarvan. Het kwam tot verdere uitbreiding door een wetsontwerp van minister van Houten uit 1896, waarin kiesrecht ook verworven kon worden op basis van andere kenmerken. Hierdoor konden ook de socialisten hun positie versterken. In 1917 kwam het tot algemeen mannelijk kiesrecht.

Een bijzonder aspect was de rol van de opgekomen vrouwenbeweging en hun roep tot algemeen kiesrecht, maar als het erop aankwam bleken dikwijls andere tegenstellingen en kwesties de politiek te domineren. Vermoedelijk bestaat er een verband tussen dit verschijnsel en de rol van de vrouw in het burgerlijk waardepatroon. De positie van de vrouw was natuurlijk mede onderdeel van de veel ruimere sociale kwestie en de toenemende drang om deze op te lossen.

De liberalen namen wederom het voortouw in een reeks van maatregelen om de arbeidende bevolking een menswaardiger bestaan te garanderen en deze in de 'burgerlijke' samenleving te integreren. Het Kinderwetje van Van Houten was in 1874 nog een uitzondering geweest. Onder druk van de sociale ellende en de sociale onrust in de jaren 80 kwamen in de jaren 90 en in het 1^e decennium van de 20^e eeuw heel wat sociale wetten tot stand. Deze vormden de grondslag voor een veelvormig systeem van sociale wetgeving. Ook de confessionele kring steunde deze ontwikkeling en droeg er in coalitiekabinetten aan bij. Socialistische agitatie vormde een krachtige stok achter de deur. Rond 1900 werd de basis gelegd voor een stelsel van sociale verzekeringen. Tot een algemene ouderdomsvoorziening van overheidswege kwam het niet door de afkeer die de confessionele hadden voor overheidsbemoeden. Zij gaven de voorkeur aan particuliere organisaties. Tot 'de oplossing' van de sociale kwestie beoogden voorts verbetering in het onderwijs, tal van opvoedende activiteiten en intensivering van het overleg tussen werkgevers en vakbonden.

Zo kreeg de Nederlandse samenleving nieuwe vorm en inhoud. Het liberale deel van de burgerij boette vooral in politiek opzicht sterk aan macht in. Juist door zaken niet op de spits te drijven en concessies te doen, konden de liberalen veel van wat hun lief was behouden. De meeste confessionele wezen verscheidene aspecten van die burgerlijk-liberale samenleving niet af. En voor de sociaal-democraten was de verleiding van af te dwingen hervormingsmaatregelen veel groter dan de lokroep van de revolutie. Een maatschappelijke vierdeling tekende zich steeds vaker af. Later zou hiervoor de term verzuiling in zwang raken.

Nationale eenheid

De constitutionele staat werd in zijn gedemocratiseerde vorm en met zijn zich steeds uitbreidende wetgeving sterker. Van de burgerlijk-verzuilde samenleving waren nationaal sentiment en vaderlandsliefde in vele variaties wezenlijke kenmerken. Verzuildheid noch nationale eenheid waren absoluut. Steeds bleven er tal van overlappingsen en schuivende grenzen tussen de grote zuilen. Steeds waren er groepen en individuen die zich op heel eigen wijze wisten te ontplooiën. Dat geldt in het bijzonder voor kunst en wetenschap.

- Een deel van de kunstuitingen paste wel bij bepaalde zuilen, daarvan kreeg de neogotiek een ruimere betekenis door onder andere het werk van architect Cuypers. Hij ontwierp het Rijksmuseum in Amsterdam.
- In de literatuur brachten de Tachtigers, onder wie Gorter, Kloos en Verwey, een belangrijke, sterk individualiserende een op het beginsel l'art pour l'art gebaseerde vernieuwing. Met hun tijdschrift De Nieuwe Gids namen zij stelling tegen wat zij als verstarring in De Gids omschreven.
- In de schilderkunst gaf de Haagse School nieuwe bloei te zien met schilders als Breitner, Israëls en Maris. Later verwierf van Gogh met zijn directe verbinding met de internationale avant-garde wereldfaam.
- Op het gebied van de muziek ontwikkelde zich een uitvoerende traditie met het Congresgebouworkest (1888).

Na de sterk individualiserende tendensen van de jaren 80 volgde rond 1900 bij vele kunstenaars een wending naar de samenleving. Niet zelden leidde dat tot banden met de arbeidersbeweging, zoals de schrijver Gorter, de dichteres Roland Holst en de architect Berlage. In de wetenschap uitte de bloei zich in een wederopleving van de universiteiten. Vooral de natuurwetenschappen speelde een vooraanstaande rol. Dat nationale gevoel koesterde zich ook in een roemvol nationaal verleden. Historici als Fruin vertelden het verhaal als een waar nationaal epos. Zijn opvolger sinds 1894 Blok liet rond 1900 een grootse Geschiedenis van het Nederlandsche Volk in verscheidene delen verschijnen.

Buitenlandse en koloniale politiek

Dat roemrijke verleden contrasteerde met de internationaal in politiek opzicht onbetekende positie van Nederland in het heden. Ter compensatie kon men zich op eigen morele voortreffelijkheid beroepen en de weg van de culturele expansie kiezen. Deze kon worden gedemonstreerd in Nederlands neutraliteit in de buitenlandse politiek. Een tweetal internationale vredesconferenties in Den Haag (1899 en 1907) en de stichting van het Vredespaleis (1913) in die stad versterkte dat zelfbeeld. Zo kreeg de gedachte vorm, dat Nederland een voorbeeldland was, waar politiek niet bedreven zou worden op basis van macht en eigenbelang, maar op morele gronden.

Culturele expansionisme was ook waar te nemen in het aanhalen van de banden met de Boeren in Zuid-Afrika en de Vlamingen.

Ook de koloniën vormden een element van nationale trots. Het beleid ten aanzien van de Indonesische archipel vertoonde allerlei kenmerken van modern imperialisme. Kern van dat beleid was een intensievere bemoeienis met politiek, bestuur en cultuur. Bestuurlijk vestigde het Nederlandse gezag zich tot in de uithoeken van de archipel. Dit was nodig omdat anders andere mogendheden delen van het gebied in beslag zouden nemen. Ook particuliere ondernemingen hadden behoefte aan een effectieve gezagsuitoefening. Deze expansie leidde tot een reeks gewapende conflicten, in het bijzonder in Atjeh (1873-1903).

Cultureel streefde men enerzijds naar het behoud van de eigen inheemse culturen, maar anderzijds wenste men ook moderne ontwikkeling van de bevolking om deze tot grotere welvaart en hoger zedelijk levenspeil te brengen. Dit leidde tot een systematische bevordering van onderwijs.

Het overheidsbeleid ten gunste van de bevolking vertoonde parallellen met het beschavingsoffensief in het moederland en steunde op het gevoel een ereschuld te vereffenen te hebben wegens de exploitatie tijdens het cultuurstelsel. Deze 'ethische politiek' was de Nederlandse variant van het moderne imperialisme. De kosten van deze politiek konden bestreden worden met de toenemende belastinginkomsten uit het renderende bedrijfsleven, dat op zijn beurt weer profiteerde van een betere infrastructuur en scholing van de bevolking.

Nederland tijdens de 1ste Wereldoorlog

Het einde van dit tijdvak van sterke groei en dynamiek wordt gemarkeerd door de 1^e Wereldoorlog. De oorlogvoerende landen respecteerden de Nederlandse neutraliteit. Toch onderging ook Nederland de invloed van de oorlog.

- Vier jaar lang moest men voor grensbewaking het leger gemobiliseerd houden.
- De internationale handel was ernstig verstoord.
- Sociaal leverde het ernstige problemen op, omdat de voedselaanvoer niet meer gegarandeerd was. Dit leidde tot toenemende overheidsoptreden, tot en met de invoering van voedseldistributie.
- In 1914 stroomden vluchtelingen uit België het land in.

Het uitbreken van de oorlog wakkerde de nationale gevoelens van saamhorigheid aan en alle politieke partijen schaarden zich achter de regering toen deze de mobilisatie afkondigde. De oorlogssituatie zette ook extra druk op de ketel om de al zo lang lopende politieke kwesties tot een einde te brengen. In 1917 lukte het in een als 'de pacificatie van 1917' bekend staand compromis de schoolstrijd en de kiesrechtstrijd tot een einde te brengen: de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs en het algemeen kiesrecht. Voor de latere politieke praktijk was van veel belang dat het districtenstelsel werd vervangen door evenredige vertegenwoordiging en dat opkomstplicht werd ingevoerd. Het leidde tot een tamelijk stabiele samenstelling van de 2^e Kamer conform de landelijke getalsverhoudingen tussen de zuilen.

De sociale kwestie liet zich niet zo eenvoudig oplossen. De sociale wetgeving ondervond juist stagnatie door de oorlogsomstandigheden, maar de samenwerking tussen werkgevers en vakbonden

werd intensiever. Speciaal in verband met de voedselproblemen kwam het tot uitbarstingen van ontevredenheid. Sommige sociaal-democraten meenden, na de revolutie in Rusland en de woelingen in Duitsland, de klassenloze samenleving te zien gloren. Troelstra was een van hen en hij kondigde aan dat de arbeidersklasse de macht zou grijpen. De spanning ontladde zich in plaats van in revolutie in een massale demonstratie van trouw aan koningin Wilhelmina. Troelstra's 'vergissing' zou de positie van de sociaal-democraten voor jaren ernstig verzwakken.

§ 3 Een burgerlijk-verzuilde samenleving (1918-1960)

Consolidatie in een tijd vol schokkende gebeurtenissen

In de periode van tussen de 1^e Wereldoorlog tot in de jaren 60 verloren de West Europese landen hun leidende positie. Nederland was daarbij met de internationale gemeenschap in ruime mate betrokken. Diepe indruk maakte:

- De economische depressie van de jaren dertig met de grote werkeloosheid.
- De Duitse bezetting.
- Het verlies van Nederlands-Indië.

Desondanks was dit tijdvak er tevens een van stabiliteit en ontwikkeling, consolidatie en uitbouw van wat eerder bereikt was. De grote schokken kwamen van buiten. Proberen we Nederland aan het begin en aan het einde van dit tijdvak te vergelijken dan vallen de overeenkomsten op en de continue ontwikkeling.

- In economisch opzicht ontwikkelde Nederland zich verder langs de eerder ingeslagen weg. Er was sprake van een gemengde economie met geleidelijk overheidsingrijpen. Industriële monopolies en de invloed van de vakbeweging beperkten de volledig vrije werking van het kapitalistische systeem.
- De infrastructuur ontwikkelde zich langs bestaande lijnen verder, de luchtvaart werd eraan toegevoegd, de aanleg van de Afsluitdijk (1932) en de ontwikkeling en uitvoer van het Deltaplan.
- De veelzijdigheid van de economische structuur bleef behouden. De goed ontwikkelde dienstensector bleef van groot belang voor de gevoelige economie. De agrarische sector werden in technische en economische vernieuwingen doorgevoerd waardoor rond 1950 herstel optrad. In de industriële sector ontwikkelden zich enkele zeer grote internationale bedrijven en onder invloed van een nieuwe golf van industrialisatie (vanaf 1950) groeide de sector.
- Rond 1950 ging wel de koloniale dimensie van de Nederlandse economie grotendeels verloren. Maar dit werd gecompenseerd door de opgaande economische conjunctuur, de groei in de andere sectoren en de oriëntatie op de Europese en Amerikaanse markten.
- Ook de constitutionele monarchie en de parlementaire democratie bleven gemakkelijk in stand. Er was soms wel kritiek op de geringe slagvaardigheid van de tot compromissen gedwongen kabinetten en op de groeiende overheidsbureaucratie. En ook in Nederland werd de parlementaire democratie aangevallen door fascistische en communistische bewegingen.

Na de oorlog keerde het steviger gefundeerd dan tevoren terug. De ideologische aarzelingen van de confessionelen en sommige socialisten verdwenen compleet.

De zuilen

De verzuildeheid werd na de 1^e Wereldoorlog verder uitgebouwd. Tegenover de liberalen versterkten zich de complexen van onderling verbonden organisaties op levensbeschouwelijke grondslag. Het leven van vele mensen ging zich meer afspelen in de eigen levenssfeer, subcultuur en organisaties, in de eigen zuil dus. In de marges bestonden nog een reeks kleinere organisaties met een eigen grondslag, zoals de nationaal-socialisten of communisten, of een bijzondere, meestal gereformeerde, leer.

Sterk verzuild waren de:

- o Politieke partijen.
- o De vakbeweging.
- o Vele vormen van maatschappelijke zorg.
- o Jeugdbeweging en jeugdzorg.
- o Omroep en pers.
- o Onderwijs.

Opvallend is hoe de vrouwenorganisaties zich na de invoering van het vrouwenkiesrecht in het verzuilde patroon voegden. Concentratie op de positie als huismoeder en weinig betaald arbeid van de gehuwde vrouw waren de belangrijkste kenmerken.

Sport en vrijetijdsbesteding waren zwakker verzuild en de meeste georganiseerde competities vonden op den duur toch in een nationaal verband plaats.

In het economisch leven leek op het eerste gezicht nauwelijks sprake van verzuiling, maar bij de keuze van personeel kon dit wel degelijk een rol spelen.

Onderling verschilden de zuilen sterk van elkaar, niet alleen op levensbeschouwelijke grondslag, maar ook de interne verhoudingen, de samenhang en de levenswijze deden dat.

De katholieken:

- o Verenigd rond de kerk, die direct en indirect sturend optrad. Hierdoor toonde men naar buiten een opmerkelijke eenheid.
- o Corporatieve gedachten en voorstellen werden door deze zuil ontwikkeld.
- o Het subsidiariteitbeginsel was een belangrijk uitgangspunt.
- o Liberale en socialistische ideologieën werden als verwerpelijk beschouwd, omdat zij beide ongodsdienstig en op de rede gebaseerd waren.
- o Men streefde naar een in organische samenleving, waarin elke sociale groep eigen taken, rechten en plichten kende.
- o In de politieke kwam daar vooralsnog weinig van terecht. Wel wisten de katholieke arbeidersbeweging en de vleugel in de RKSP, die de sociale problematiek centraal stelde, hun positie te versterken. De pauselijke encycliek *Quadragesimo Anno* (1931) en de sociale

gevolgen van de grote crisis vormde daarbij belangrijke impulsen. In de jaren vijftig domineerden zij in de nieuwe katholieke eenheidspartij, de KVP (1945).

De orthodox protestanten:

- Kerkelijke verdeeldheid.
- Politiek versnipperd. De ARP vormde de kern van een sterk organisatorisch web, dat kerkelijk gereformeerd gekleurd was. De CHU vervulde een soortgelijke functie in een veel minder hecht en omvangrijk complex met een hervormde toonzetting. Deze uiterlijke verdeeldheid deden aan de herkenbaarheid naar buiten overigens weinig afbreuk. Er was sprake van een eigen subculturele levenssfeer.
- Ook in deze zuil kreeg de sociale problematiek veel aandacht, maar dat leidde in veel mindere mate dan bij katholieken tot voorstellen om de samenleving anders te ordenen.

De sociaal-democraten:

- Centraal staan de partij, als drager van de ideologie, en de vakbeweging.
- Coöperatieve opstelling door minderheidspositie in de samenleving. Dit werd door links-radicalen gezien als klassenverraad. De confessionelen slaagden erin om de gelovige arbeider aan zich te binden.
- De SDAP en NVV volgden een weg van overleg, hervormingen en steun aan sociale wetgeving.
- Als antwoord op de grilligheden van de economische conjunctuur werden denkbeelden voor een betere ordening van de economie en samenleving ontwikkeld, waarin planmatig optreden centraal stond. Het Nederlandse Plan van de Arbeid kwam in 1935 tot stand.
- De sociaal-democratische bevolkingsgroep groeide uit tot een meer in de burgerlijke samenleving geïntegreerd segment en de partij werd in feite een burgerlijke hervormingspartij met bijzondere aandacht voor de sociale problematiek. In 1939 resulteerde dit in regeringsdeelname.
- In 1946 was de oprichting van de PvdA, die de SDAP opvolgde. Tot 1958 zou deze PvdA een belangrijke regeringspartner zijn.

Neutraal-liberale kring:

- Duidelijke grondslag ontbreekt en het liberalisme als ideologie fungeerde niet als zodanig. De numerieke betekenis van de liberale in de politiek nam ook verder af.
- Zuil kenmerkte zich door de nadruk op het algemene, het nationale, en tegen de verzuiling.
- De liberale partijen wisten niet van de politieke beweging tot doorbreking van de verzuilde verhoudingen te profiteren. Hiervoor werkte de oude afkeer van het liberalisme teveel door.
- Van een samenhangend complex van eigen organisaties was in liberale kring geen sprake, maar werd ongewild, door de aanwezigheid van de andere zuilen, zelf een zuil.
- Er bestond wel degelijk een gedeelde sfeer en mentaliteit.
- Maatschappelijk was de invloed van het liberale deel van de burgerij nog altijd groot. Denkbeelden over rationaliteit en individuele ontplooiing, en secularisatie in de maatschappij hadden een duidelijke liberale herkomst.

Numeriek bleven de verhoudingen tussen de zuilen vrij stabiel.

	1920	1960
Bevolking	7 miljoen	11½ miljoen
katholieken	35%	40%
Gereformeerde Kerken	10%	10%
Hervormde Kerk	40%	30%
Onkerkelijkheid	10%	20%

Uit de verkiezingsuitslagen valt af te leiden dat de onkerkelijkheid de verhoudingen tussen de zuilen maar weinig beroerde.

	1920	1960
liberalen	15%	10%
katholieken	30%	30%
Orthodox protestanten	25%	25%
Sociaal-democraten	25%	30 en stijgend

Het verzuilde stelsel en het burgerlijk waardepatroon

Verzuildheid en verzuiling verwijzen naar de gescheidenheid in de samenleving, maar er behoorden ook belangrijke elementen van samenhang en samenwerking bij.

1. Politiek was een belangrijke rol weggelegd voor de elite van de zuilen. Omdat geen van de zuilen een meerderheidspositie had moesten er compromissen komen. Vele vraagstukken werden achter de schermen van hun ideologische lading ontdaan (gedepolitiseerd) en geherdefinieerd. Het beginsel van de pacificatiepolitiek werd zo steeds weer in de praktijk gebracht. Goed voorbeeld was de oplossing van het radiovraagstuk. De overheid stelde de algemene regels en liet de verdere uitvoer over aan de vier grote zuilenorganisaties, die elk 25% van de zendtijd kregen. In het parlement hadden de confessionelen een sleutelpositie. De coalitie als zodanig was niet hecht genoeg voor langdurige harmonieuze samenwerking. Zo leidde deze machtspositie niet tot een herorganisatie van staat en samenleving volgens confessionele denkbeelden. De positie van de RKSP/KVP was doorslaggevend en de protestanten moesten, omdat de SDAP als onvoldoende betrouwbaar werd beschouwd, instemmen dat ook een katholiek minister-president kon worden. Tussen 1918 en 1933 vervulde Ruys de Beerenbrouck elf jaar lang deze functie. Na 1933 was de ARP'er Colijn zes jaar lang zijn opvolger. Hij voerde een behoudend beleid waarbij hij samenwerking met de liberalen zocht. Dat bracht hem in conflict met de katholieken, die hun bezwaren tegen de sociaal-democratie als mederegeerder opgaven (1939) om zo een actief economisch en sociaal beleid te kunnen voeren. Van 1946 tot 1958 werd Nederland geregeerd door een rooms-rode coalitie. Tien jaar lang was Drees minister-president.
2. Bij deze vorm van samenwerking en dus ook samenhang tussen de zuilen valt de nadruk op de actieve rol van de elites en wordt een loyale passieve rol van de achterban in de zuilen verondersteld. Het was hun taak om adhesie te betuigen aan de beginselen en volgzzaamheid

te betrachten. Voor drie van de vier zuilen was discipline en eensgezindheid in vertrouwen in de leiders altijd al belangrijke punten geweest. De leiders moesten de beginselen ook goed in de gaten houden. Binnen de zuilen waren bovendien tal van mogelijkheden tot actieve participatie.

3. De samenhang tussen de zuilen berustte ook op het besef deel uit te maken van de eenheid van de natie en zo deelgenoot te zijn in een gemeenschappelijk burgerlijk patroon van normen en waarden, een nationaal besef. Er was sprake van een bezonken tevredenheid over de uniekheid en voorbeeldigheid van de Nederlandse samenleving, die als vreedzaam en van hoge morele kwaliteit werd gezien. Het nationale besef verbond zich ook met het huis van Oranje. Wilhelmina en Juliana zagen af van pogingen om directe politieke invloed uit te oefenen en respecteerden de constitutionele verhoudingen.
4. Het patroon van burgerlijke normen en waarden veranderde niet wezenlijk ten opzichte van de voorafgaande tijdvakken. In essentie bleef het waardenpatroon, waarin gezin, orde en gezag, vaderlandsliefde, arbeidszin, spaarzaamheid en beheersing centraal stonden, overheersen met vinnen dat kader individuele ontplooiing als belangrijkste element. Daar hoorde een heel stelsel van gedrags- en fatsoensregels bij. Dat werd gestimuleerd door de sociale controle binnen de zuilen en de bemoeienissen van liefdadigheidsorganisaties en instanties, het zgn. beschavingsoffensief.

Economie, sociale problemen en overheidsingrijpen

In de jaren rond 1900 was de sociale kwestie een centraal maatschappelijk en politiek vraagstuk geworden. Dit had geleid tot toenemend overheidsingrijpen. Na de 1^e Wereldoorlog zette deze ontwikkeling zich voort. In 1919 werd een invaliditeitsverzekering en de achturedag ingevoerd. In eerste instantie kreeg de steun bij werkeloosheid vorm door overleg tussen werkgevers- en werknemersorganisaties. Er kwam een stelsel van arbeidsverhoudingen tot ontwikkeling waarin overleg domineerde en arbeidsrust een opvallend kenmerk was. Dit hing nauw samen met de overlegcultuur op politiek terrein.

De overheid raakte meer betrokken in dit overleg en de sociale politiek raakte verweven met het beleid van de vakbeweging en bedrijfsleven. De overheid beperkte zich oorspronkelijk tot algemene regelgeving en de verdeling van middelen. Deze terughoudendheid berustte op de overtuiging dat het vermogen van de overheid om te sturen beperkt was. Dat gold in het bijzonder voor de economie. Daardoor kwam veel macht bij de ondernemers en de investeerders te liggen. De vakbonden en politieke organisaties ontwikkelden sterke machtsposities. Het was de wisselvalligheid van de economische conjunctuur, die de basis legden voor de geleidelijke veranderingen in de rol van de staat.

Nederland ondervond de gevolgen van de internationale depressie van de jaren dertig in hevige mate. Naast de grote werkeloosheid (20% van de beroepsbevolking) viel de lange duur van de crisis in Nederland op. In de discussies onder historici en economen worden een aantal oorzaken genoemd:

1. De internationale gerichtheid van de Nederlandse economie.
2. De interne structuur van de Nederlandse economie.
3. Het begrotingstechnische en monetaire overheidsbeleid (van de kabinetten Colijn).

De roep om een verdere uitbreiding en intensivering van het overheidsingrijpen werd, ondanks de beperkte steunverlening aan werklozen en aan noodlijdende bedrijfstakken, steeds groter. In 1939 vonden de katholieken en sociaal-democraten elkaar juist op dit terrein. De bezettingstijd was er de oorzaak van dat pas na 1945 met de uitvoering kon worden begonnen.

De wederopbouw van Nederland na de 2^e Wereldoorlog vroeg als zodanig al om intensief overheidsoptreden. Er werd een stelsel van publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (Wet op de PBO, 1950) ontwikkeld, waarin elementen uit het katholieke corporatisme en het sociaal-democratische plandenken waren opgenomen. Belangrijke sturende rollen werden toebedacht aan de SER en het CPB. Overheid, bedrijfsleven en vakbeweging hadden in dit stelsel ieder hun eigen rol en positie. Tot volledige uitvoer van deze plannen kwam het echter niet. De Nederlandse staat kreeg neo-corporatieve trekken. Dit ging gepaard met uitbreiding van de bureaucratie. Belangrijke doeleinden van het sociaal-economische beleid waren:

1. Volledige werkgelegenheid.
2. Economische groei.
3. Sociale zekerheid.

Na een moeilijke start ontwikkelde de economie zich gunstig, hierbij speelden mee:

1. De internationaal opgaande conjunctuur.
2. De Marshallhulp.
3. De bereidheid van de bevolking geruime tijd met lage lonen genoegen te nemen.
4. Door de overheid gestimuleerde nieuwe golf van industrialisering en toepassing van nieuwe technieken.

Een deel van de nieuwe welvaart werd geherinvesteerd en een ander deel werd gebruikt om nieuwe sociale wetten mogelijk te maken (zoals de AOW). De overheid trad nu zelf als uitvoeringsorganisatie op. Bij de maatschappelijke zorg deed zich iets dergelijks voor. De verzuilde organisaties professionaliseerden, omdat er meer middelen ter beschikking kwamen. Zo leidden de crisis van de jaren 30 en de sociale effecten daarvan, binnen de burgerlijk-verzuilde verhoudingen, tot een intensivering en accentverschuiving in de rol van de staat.

Nederland onder Duitse bezetting

Voor de bezetting waren de verschijnselen van de grote internationale politieke en geestelijke crisis zichtbaar in de vorm van Nederlandse fascistische partijen, waarvan de in 1931 door Mussert opgerichte Nationaal Socialistische Beweging (NSB) de belangrijkste was. Het geringe succes van de NSB kan mede verklaard worden door de hoge graad van verzuildeheid. Kerken en grote politieke partijen reageerden ook principieel afwijzend op het nationaal-socialisme vanwege het heidense karakter en de ideologie.

Nederland was in mei 1940 niet opgewassen tegen het nationaal-socialistische Duitsland. Vijf jaar lang zou Nederland bestuurd worden door een nationaal-socialistisch bestuur onder leiding van Reichskommisar Seyss-Inquart. Dit regime had een dubbel doel voor ogen:

1. De exploitatie van Nederland ten behoeven van de Duitse oorlogsvoering en economie. Daarin slaagde de bezetter. Vele Nederlanders werden tewerkgesteld, de meesten onvrijwillig. Aan het einde van de oorlog had de Nederlandse economie hierdoor ernstige schade opgelopen en was de bevolking sterk verarmd.
2. De nazificatie van Nederland, dat wil zeggen:
  - a. De bevolking tot het nationaal-socialisme brengen.
  - b. De samenleving op nationaal-socialistische grondslag organiseren.
  - c. De joden uit de samenleving verwijderen. Dit lukte vrijwel volledig, 75% van het totale aantal joden werd gedeporteerd en de rest dook onder.

Op tal van terreinen verving de bezetter de verzuilde instellingen door eenheidsorganisaties zoals:

- o Het Nederlands Arbeidersfront voor de arbeiders.
- o De Landstand voor boeren.
- o De Kultuurkamer voor kunstenaars.

In de praktijk bleef en de bevolking de eigen zuil trouw. De bezetter verbood eind 1941 alle politieke partijen, behalve de NSB, maar men liet de kerken als instituties ongemoeid omdat hij een kerkstrijd wenste te vermijden.

Een kleine groep van de bevolking collaboreerde, maar de overgrote meerderheid reageerde afwachtend, of probeerde onder de nieuwe omstandigheden eigen doelstellingen te bereiken. Zo was vanaf de zomer van 1940 de Nederlandse Unie actief. Zij sloot daarbij aan op de wensen tot doorbreking van de verzuilde verhoudingen, maar werd in 1941 verboden. Geleidelijk trad de bezetter harder op. Een deel van het verzet nam georganiseerde vormen aan. Men probeerde direct of indirect de bezetter afbreuk te doen door:

- o Het uitgeven van illegale bladen, zoals Het Parool, Trouw, De Waarheid.
- o De organisatie van onderduik van gezochte personen.
- o Het organiseren van een staking in april/mei 1943, als protest tegen de afvoer van het voormalige Nederlandse leger naar Duitsland.

Toen het gebied rond de grote rivieren in 1944 frontgebied werd, raakte de Nederlandse samenleving totaal ontregeld. In de grote steden, speciaal in het Westen, brak in de winter een hongersnood uit.

De vernieuwingszin na de oorlog, die mede wortelde in de overtuiging dat de vooroorlogse samenleving aan ernstige gebreken leed, kende diverse gezichten:

- o Sommigen wensten een sterker gezag in een autocratischer georganiseerde nationale staat.
- o Anderen wensten een hervorming in radicaalsocialistische zin.

- o Meer kans leek de in 1945 nieuw opgerichte Nederlandse Volksbeweging die vooral de verzuilde kaders wilde doorbreken en een betere sociale en geestelijke basis voor de samenleving wilde opbouwen.
- o De overgrote meerderheid van de bevolking voegde zich echter opnieuw in de vertrouwde zuil.

Een aantal naoorlogse vraagstukken vragde om directe aandacht zoals van de regering:

- o Het herstel van de schade.
- o De behandeling van de collaborateurs.
- o Het gewapende conflict in Nederlands-Indië.

De mobiliserende kracht van de zuilorganisaties was hard nodig om de bevolking tot een sober en terughoudend bestaan aan te sporen. Veranderingen traden vooral op waar de basis daarvoor al was gelegd in de jaren voor 1940. De bezettingsperiode betekende als traumatische ervaring voor velen een breuk, die decennia doorwerkte. Er traden wezenlijke veranderingen op in Nederlands positie in de wereld. De neutraliteitspolitiek had gefaald en werd verlaten en Nederland verloor zijn koloniale rijk in Azië.

Buitenlandse politiek en dekolonisatie

Nederland handhaafde na de 1^e Wereldoorlog de neutraliteitspolitiek met grote zorg. De toetreding tot de Volkenbond was weliswaar een inbreuk en luidde een actievere fase in de buitenlandse politiek in. Na de 2^e Wereldoorlog koos Nederland niet alleen voor de VN, maar ook in de minder vrijblijvende Europese instellingen en NAVO. In 1944 werd door de regering in ballingschap in Londen de grondslag gelegd voor de Benelux. Deze nieuwe politiek werd ook ingegeven door economische overwegingen en vrees voor de Sovjetunie.

- o Economisch maakte de coördinatie van de Marshallhulp samenwerking in Europa nodig.
- o De Koude Oorlog werd ook in eigen land uitgevochten en droeg bij aan de nationale saamhorigheid. Verhinderd moest worden dat het communisme de verzuilde samenleving van binnenuit zou ondermijnen. Er ging een versterkend effect van uit op de wijze waarop in de samenleving morele en fatsoensnormen werden gehandhaafd. Het vormde een extra argument voor het sociale beleid.

De Japanse bezetting van Nederlands-Indië had grote politieke en sociale effecten. In de decennia voor de 2^e Wereldoorlog was een westers georiënteerd nationalisme ontstaan. Deze beweging was aanvankelijk zwak. Daarop was gereageerd met het toekennen van rechten, bijvoorbeeld in de vorm van een Volksraad, maar anderzijds ook met onderdrukking en gezagshandhaving. De Japanse bezetting gaf deze nationalistische stroming een sterke impuls.

Twee dagen na de Japanse capitulatie werd op 17 augustus 1945 de Republiek Indonesië uitgeroepen door Soekarno en Hatta. De Nederlandse regering in ballingschap had tijdens de oorlog het voornemen uitgesproken tot hervormingen (vorming koninkrijksverbond). Om die goed vorm te kunnen geven achtte men het wel nodig eerst het gezag te herstellen, terwijl men met Soekarno

niets te maken wilde hebben. Bij terugkeer stuitten de Nederlanders onder luitenantgouverneur-generaal van Mook op gewapend verzet en raakte men verzeild in een gecompliceerd diplomatiek en militair conflict. Nederland verloor dit conflict. Eind 1949 moest het de soevereiniteit overdragen aan een federaal Indonesië, dat al spoedig daarna een eenheidsstaat onder Soekarno bleek te zijn. De Nederlanders bleken zich volledig op de situatie te hebben verkeken.

- o Men zag niet hoe breed de steun voor een onafhankelijk Indonesië was.
- o Noch hoe gering de internationale politieke steun voor Nederland zou blijken.
- o Noch hoe groot de logistieke en financiële problemen waren.
- o Twee grote militaire acties in 1947 en 1948 leverden militair en politiek geen winst op.
- o Men liet een aantal mogelijkheden voor een diplomatieke oplossing lopen.

In 1963 werd tevens Nieuw Guinea overgedragen. Daarmee was de dekolonisatie van het Nederlandse imperium in Azië voltooid. Met de nauwelijks betekenisvolle bezittingen in Midden-Amerika bleef een veel rustiger contact mogelijk. Suriname werd in 1975 onafhankelijk.

Voor velen was de Japanse bezetting en de politionele acties traumatische ervaringen. Na de soevereiniteitsoverdracht kwamen in de jaren 50 grote aantallen repatrianten naar Nederland. De Molukkers integreerden moeilijk en streden voor een onafhankelijke Zuid-Molukse Republiek. Het verlies van Indië leek ook een harde slag te zijn voor de Nederlandse economie, maar de gevolgen konden door de opgaande economische conjunctuur worden opgevangen.

Verhoudingen en vooruitzichten aan het einde van de jaren vijftig

Aan het einde van de jaren 50, na ruim twee decennia vol crisis en moeilijkheden, zag het er voor de Nederlandse samenleving gunstiger uit.

- o De economie ontwikkelde zich voorspoedig.
- o De welvaart steeg.
- o De verzorgingsstaat was in ontwikkeling.
- o De stabiliteit in de samenleving leek gegarandeerd.
- o Hoge morele standaarden bepaalden de maatschappelijke normen en ook vele gedragingen.
- o De maatschappij van 1960 had veel karaktertrekken gemeen met die van rond 1920, namelijk een burgerlijk-verzuilde samenleving.

Toch waren er een veelheid aan uitzonderingen en tegenkrachten. Er was oppositie van allerlei soort en niveau. Lang niet iedereen was voorstander van de verzuiling en velen vonden dat het systeem te ver was doorgeschoten. Het burgerlijke waardenpatroon en de rigoureuze wijze waarop het werd gepropageerd en opgelegd ondervond tegenstanders die er fundamenteel andere gedachten op na hielden. Dit gold met name ook voor de seksuele moraal. In het algemeen waren leer en leven, norm en praktisch handelen niet altijd met elkaar in overeenstemming. In de jaren 50 nam de discrepantie duidelijk weer toe.

Kunst en wetenschap hadden zich nimmer soepel in het verzuilde patroon gevoegd. Experimenteren en vrije uitwisseling van gedachten stonden daar immers centraal. In de professionalisering van de

bureaucratie leidde en de zuilorganisaties leidde dat tot vermindering van de onderlinge verschillen. In de kunstproductie weerspiegelde zich deels de segmentatie in de samenleving, maar voor een belangrijk deel was dit niet het geval. Speciaal de avant-gardistische richtingen waren niet met de geldende normen in overeenstemming te brengen. Wel stonden zij in direct contact met de internationale ontwikkelingen en speelden daarin een vooraanstaande rol. Het publiek had voor de moderne kunst weinig waardering en de belangrijkste schrijvers vonden hun lezers met name onder de hoger opgeleide deel van de bevolking.

§ 4 Naar nieuwe verhoudingen vanaf de jaren zestig

De vernieuwingsbeweging vanaf de jaren zestig

Het jaar 1966 staat min of meer symbool voor 'de jaren 60', die in Nederland vele spectaculaire gebeurtenissen liet zien en belangrijke veranderingen teweegbrachten.

- De rookbom tijdens het huwelijk van Beatrix.
- Rellen, demonstraties en andere openbare manifestaties in Amsterdam.
- De 'nacht van Schmeltzer'.
- De oprichting van D'66, die een fundamentele democratisering wenste van het politieke bestel.
- In de PvdA roerden jonge intellectuelen zich, verenigd in Nieuw Links, om een nieuw en radicaal partijbeleid te bewerkstelligen.
- In katholieke kring verscheen de Nieuwe Catechismus als uiting van een heel andere koers.

Nederland kreeg onder invloed van economische groei en internationale gerichtheid in hoog tempo een nieuw gezicht en men sprak wel van een 'culturele revolutie'. Achteraf gezien is duidelijk dat dat beeld overdreven was en veel had in feite stevige wortels in het verleden. De atmosfeer van verandering was wel degelijk dominant en de intensiteit, schaal en tempo van de veranderingen namen toe.

- Vertrouwde verhoudingen werden verbroken.
- Traditionele normen en waarden stonden ter discussie.
- De massa's schudde de volgzaamheid af.
- Autoriteiten vielen van hun voetstuk.
- Individuele ontplooiing, zelfbeschikking, democratisering en medezeggenschap waren de nieuwe trefwoorden.

Het hoogtepunt lijkt rond 1970 te liggen met de 'oliecrisis' van 1973 als eindpunt.

Vanaf het einde van de jaren 50 was de economische groei ook direct aan de bevolking ten goede gekomen. Een ware welvaartsexplosie vond plaats. Luxegoederen en vakanties kwamen binnen het bereik van velen. Materiele welvaart werd al snel als vanzelfsprekend beschouwd en een consumptiemaatschappij was ontstaan. De al twee eeuwen werkzame seculariserende tendensen kregen hierdoor extra impulsen. Steeds meer kwam de uitvoering van sociale maatregelen in handen van de staat, zoals bij de AOW en Bijstandswet ABW. In de maatschappelijke zorg begonnen

pedagogische en psychologische wetenschappelijke inzichten door te breken. Deze stelden het individuele welbevinden, de persoonlijke gewetens- en karaktervorming en de eigen ontplooiingsmogelijkheden centraal. De van oudsher zo belangrijke noodzaak zich te voegen in het gareel van de zuilen en de maatschappelijke hiërarchie werd daaraan ondergeschikt geacht.

Al in de jaren 60 braken de jeugdcultuur door en gingen zelfs de toon aangeven.

- Een sterk consumptief ingestelde muziekcultuur.
- Een anti-establishment cultuur, die aansloot bij stromingen als anarchisme en revolutionair socialisme.
- Een undergroundcultuur, die zich afwende van de bestaande maatschappij.

Deze ontwikkeling paste in wat zich internationaal afspeelde. De Provo-beweging kreeg veel aandacht door spectaculair optreden. In deze kring werd ook kritiek geuit op de welvaartstaat en het op consumptie georiënteerde klootjesvolk.

De staat ging een steeds belangrijkere rol spelen in het maatschappelijke leven: relletjes, opstootjes, stakingen, bezettingen van gebouwen en demonstraties kwamen steeds vaker voor. Uit overtuiging of door dwang der omstandigheden begonnen de elites aan eisen toe te geven. De politie had moeite met zich aan deze nieuwigheden aan te passen. Na enige jaren vonden zij door een meer regulerend beleid nieuwe omgangsvormen met het publiek. De massabijeenkomsten van de verzuilde organisaties raakten daarentegen snel in onbruik.

Tot gewelddadige politieke terreuracties kwam het in Nederland zelden. In dit opzicht waren de twee treinkapingen (1975 en 1977) door radicale Zuid-Molukse jongeren het meest opvallend. Daarnaast botste de politie in de jaren 70 en 80 soms hard met de kraakbeweging. Voorts vonden er in 1980, tijdens de kroning van Beatrix, heftige gevechten plaats tussen politie en krakers.

Ook de praktijk van redelijk overleg en verstandig compromis achter de schermen werd overstemd door de roep om openbaarheid, radicaliteit, polarisering, democratisering en medezeggenschap. Daarbij kwamen nieuwe thema's ter discussie en openbaarde zich een ander normbesef.

De permissive society: de opvatting dat ieder zelf moest bepalen hoe hij of zij zich wenste te gedragen.

- De vrouwenbeweging ontrok zich deels aan de integratie in het bestaande bestel, formuleerde nieuwe eisen en kreeg een nieuwe aanhang, nieuwe vormen en een nieuw elan. Het kernpunt bleef: in alle opzichten gelijkwaardigheid en gelijke behandeling van vrouwen en mannen.
- Veel aandacht trok de opkomst van een nieuwe seksuele moraal, waarin seksuele vrijheid centraal stond.
- Inspraak werd bepleit als vorm van totale democratisering. Aan de regentenmentaliteit moest een einde komen. Een nieuwe samenleving met nieuwe, meer democratische gezagsverhoudingen en omgangsvormen moest tot stand worden gebracht.
- Rond het koningshuis kregen de huwelijksplannen van de oudste twee prinsessen veel aandacht.

- De buitenlandse politiek werd ook onderwerp van discussie. Daarbij gingen thema's als ontwikkelingshulp, mensenrechten en het veiligheidsbeleid een rol spelen. Het streven naar ontwapening trad meer op de voorgrond.
- De natie als eenheid van staatsvorming kwam eveneens onder vuur. Universele waarden dienden de mensheid tot samenwerking te brengen, maar het kapitalistische karakter van de NAVO en de Europese instellingen stuitte juist weer op verzet.
- De kerken kregen te maken met een vergaande ontkerkelijking en met radicalisering en politisering in eigen kring. De oecumenische beweging kreeg een grote populariteit. Nederland liep in de vormgeving aan het nieuwe open katholicisme voorop. Zo verdween het Latijn snel uit de mis. De door leken en priesters uitgedragen moraal werd veel minder rigide. Het individuele geweten kreeg meer nadruk.
- De positie van de massamedia wijzigde zich. Zij werden onafhankelijke instituties op zoek naar de politieke en maatschappelijke werkelijkheid.

Het is moeilijk om oorzaak en gevolg bij alles uit elkaar te houden. Er was sprake van wederzijdse beïnvloeding. Een aantal nieuwe en oude omstandigheden gingen omstreeks 1960 samen:

- Nieuw: de doorbraak van de materiele welvaart, de versterking van de internationale oriëntatie en het proces van schaalvergroting.
- Oud: de ontplooiing van de verzorgingsstaat en de verwetenschappelijking in vele sectoren van de samenleving.

Balans: ontzuiling en meer nadruk op individuele ontplooiing

Vrijwel geen van de genoemde doeleinden van de vernieuwers is volledig bereikt. Toch vonden er belangrijke veranderingen plaats. Deze kunnen samengevat worden als een forse versnelling in het proces van secularisering. Dit uitte zich in verre gaande ontzuiling en een veel belangrijker plaats van individuele ontplooiing.

Ontzuiling uitte zich in het verdwijnen bij de grote meerderheid van het vanzelfsprekende gevoel te behoren tot een zuil. Daarmee verdween ook de bijbehorende subcultuur. Dit gold in voor al diegene die de kerken verlieten. De hechtheid van de sociaal-democratische groep nam op analoge wijze af.

1. Bij de verkiezingen leidde dit tot veel grotere verschuivingen dan in het verleden. Vanaf 1977 trokken de confessionelen op als het CDA. In 1980 werd dit CDA een partij onder opheffing van ARP, CHU en KVP. De grondslag van de partij kon nauwelijks confessioneel genoemd worden. Door een voorzichtige middenkoers kon men stemmen handhaven. Van de vele nieuwe partijen wist alleen D'66 zich te handhaven. Eind jaren 80 gingen verscheidene kleine links georiënteerde partijen op in Groen Links. De verkiezingsuitslagen werden extra ongewis door de afschaffing van de opkomstplicht in 1970. Het institutionele stelsel bleef, ondanks de roep om vernieuwing, ongewijzigd.

2. Ontzuiling betekende voorts erosie van de verzuilde organisaties. Vele ervan verdwenen volledig of verdwenen in ieder geval de hechte complexen van verzuilde organisaties. De organisatiestructuur vertoonde niet langer hetzelfde grondpatroon.
  - a. De fusie in de politiek verschilde sterk van die bij de vakbeweging, waar NVV en NKV opgingen in de FNV en het CNV hier niet aan meedeed.
  - b. De meeste kranten maakten zich los van de zuilen. Voorbeelden hiervan waren: Volkskrant (katholieke arbeiders), Trouw (orthodoxe protestanten). Andere kranten verdwenen (Het Vrije Volk, De Tijd, De Waarheid) of fuseerden (NRC Handelsblad). Het Parool veranderde van een landelijk in een Amsterdamse krant.
  - c. In de omroepwereld behielden de AVRO, KRO, NCRV en VARA hun eigen gezicht. De VPRO veranderde in een omroep van radicale snit en kwamen er nieuwe omroepen bij zoals de EO, TROS en Veronica. De grote veranderingen in de techniek hebben de ontvangst van buitenlandse zenders mogelijk gemaakt. Verscheidene commerciële stations deden hun intrede.
  - d. In onderwijs en in de gezondheidszorg bleven de verzuilde organisaties sterk, maar de herkenbaarheid verdween of werd geringer. Opvatting over kwaliteit en afstand werden belangrijke motieven dan de levensbeschouwelijke basis.

De samenleving bleef in veel opzichten burgerlijk, maar ook hier traden grote verschuivingen op.

- o Meest opvallend en blijvend was de centrale plaats die individuele ontplooiing verwierf op het terrein van waarden en normen.
- o Het vanzelfsprekende gezag van autoriteiten verdween.
- o Verschillen in macht bleven bestaan, maar werden in het openbaar leven zoveel mogelijk genegeerd en niet langer aangezet en uitgebuit.
- o Gezagsuitoefening vereiste legitimering, overtuigingskracht en onderhandeling. Vooral in de omgangsvormen bracht dat grote veranderingen met zich mee.
- o De propaganda voor de permissive society leidde tot de opheffing op het taboe van de homoseksualiteit, het aantal kinderen per gezin daalde en echtscheiding werd een gewoon verschijnsel.
- o Veel van het oude patroon bleef van betekenis, zoals de waardering voor het gezin. Alternatieve levensstijlen worden wel makkelijker geaccepteerd, maar door slechts weinigen in de praktijk gebracht.
- o In de permissive society is zelfbeheersing van het allergrootste belang om te voorkomen dat ongeremde individuele ontplooiing tot moeilijkheden leidt. Zo ontstonden informele en subtiele gedragscodes. Voor gezagsuitoefening gold hetzelfde.

Beziet men de burgerlijke samenleving in een breder perspectief dan wordt duidelijker dat deze op wezenlijke punten behouden is gebleven: parlementair democratisch stelsel; constitutionele monarchie, dominantie middengroepen van de burgerij etc en de eigen arbeiderscultuur verdween.

Nieuwe problemen in het laatste kwart van de eeuw

In het begin van de jaren 70 probeerde de PvdA onderleiding van Den Uyl zich op te werpen als een partij die aan de vernieuwing vorm kon geven. In 1973 kwam het tot het eerste kabinet Den Uyl, dat behalve op de PvdA steunde op D'66 en de PPR en werd 'gedoogd' door KVP en ARP. Van deze laatste twee hadden ook enkele leden op persoonlijke titel zitting in het kabinet. Den Uyl stelde zich ten doen krachtig bij te dragen aan de vernieuwing van de samenleving, waarbij een eerlijker verdeling van inkomen, kennis en macht een grote rol zou spelen. Niet alleen was de politieke ruimte gering, maar men in het jaar van aantreden werd men geconfronteerd met de oliecrisis. Deze crisis luidde een teruggang in de internationale economie in.

De economische recessie kwam in Nederland hard aan en viel samen met problemen in de textiel, scheepsbouw, scheepvaart, metaal en mijnbouw. Vooral energie-intensieve en kapitaalintensieve procesindustrieën en gaswinning bleven sterk. De zuivelproducten en tuinbouw waren van groot belang voor de export. Van fundamenteel belang was de Rotterdamse haven, de financiële sector en de elektronische technologie.

De uitbouw van de verzorgingsstaat en de effecten van de economische teruggang voor de bevolking leverde financiële problemen op. Voorts bleek de inflatie geruime tijd nauwelijks te beteugelen. Dit tezamen leidde tot grote werkeloosheid. Het beeld is wel enigszins vertekend. Via vervroegde pensioneringen en afkeuringen werd beroep gedaan op de ouderdomsvoorzieningen en de WAO. De veranderingen in de economische structuur leidde tot een lagere arbeidsparticipatie, in het bijzonder voor de lager opgeleiden.

Het kabinet stuitte ook op veel praktische problemen en het beleid resulteerde in verdere uitbreiding van de overheidsbemoeyenis en de bureaucratie. De slagvaardigheid van de overheid nam mede hierdoor en de toegenomen inspraakmogelijkheden sterk af.

Op het gebied van de buitenlandse politiek wist de anti-kernwapenbeweging nog enkele malen grote volksmassa's op de been te brengen. Het einde van de Koude Oorlog en de val van de muur schiep wel een nieuwe situatie. De actieve deelname in het proces van Europese eenwording, de invoering van de Euro en ontwikkelingshulp bleven belangrijke aspecten van het buitenlandse beleid.

Aandacht voor de mensenrechten en activisme in de internationale pogingen brandhaarden in de wereld te blussen leidde tot Nederlandse bijdragen aan vredesoperaties onder auspiciën van de VN. Veel van de doelstellingen van de vrouwenbeweging werden officieel regeringsbeleid.

In 1972 wees de club van Rome op de ernstige problemen voor het milieu en de grondstofvoorraden bij onbeperkte groei van de wereldeconomie. Dit leidde tot tal van activiteiten ter bescherming van het milieu. De vraag deed zich hierbij voor, hoe een adequate regelgeving te verzoenen viel met de noodzaak de Nederlandse economie niet te verzwakken.

In het algemeen steeg het overheidsingrijpen in combinatie met het onvermogen van die overheid om adequaat en slagvaardig op te treden een probleem geworden. Ook volgende kabinetten kampten daarmee. De kabinetten tot 1994 werden gedomineerd door het CDA en in 1994 werd het

eerste paarse kabinet gevormd zonder confessionelen. Dit leverde niet de verwachte stijlbreek op. Het beleid was gebaseerd op de sanering van de overheidsfinanciën en bevordering van de economische groei. Een beleid van 'deregulering' en 'privatisering' loopt in vele gevallen uit op niet veel meer dan het verplaatsen van het probleem. Dit probleem wordt nog gecompliceerder door de uitbreiding van de Europese instellingen. Voor de individuele burger verdwijnt het gezicht van de overheid. Kabinetten en politieke partijen hebben er grote moeite mee gekregen om zich te differentiëren en een idee te geven van de centrale vraagstukken en in welke richting zij de oplossing zoeken. Zowel de PvdA en het CDA moesten zich op hun positie bezinnen. In beide gevallen lijkt erodering van de ideologische basis de kern van het probleem. Hier profiteerde de VVD van. Een en ander leidde tot grote verschuivingen in het electoraat. In het algemeen is de politieke belangstelling afgenomen en zijn er klachten gaan klinken over gebrek aan burgerzin. De afbraak van de oude bindingen heeft de burger meer en meer in de richting gestuurd van het najagen van eigenbelang, de meer materialistische, in de consumptiemaatschappij passende vorm van individuele ontplooiing.

Er is bezorgdheid ontstaan over het behoud van de eigen nationale aard van samenleving en cultuur:

- o Sommigen achten de Nederlandse cultuur bedreigd door de aanwezigheid van relatief grote etnische minderheden (10% van de bevolking). De vraag is of de nieuwe groepen net zo snel en soepel zullen integreren als bijvoorbeeld de Indo-europese repatrianten. Het vraagstuk wordt ook gecompliceerd door het religieuze verschil en het feit dat de meeste immigranten niet of laag geschoold zijn.
- o Anderzijds bestaat de vrees dat de Nederlandse cultuur langzaam teloor zal gaan door de voortgaande economische en politieke Europeanisering en culturele Amerikanisering. De ontzuiling en de internationalisering sinds de jaren 60 en de toen ontstane verzwakking van de binding van grote groepen uit de bevolking met de natie hebben doorgewerkt.

Van een acute bedreiging van de Nederlandse cultuur is geen sprake.

Nederland staat aan het einde van de 20ste eeuw voor enkele lastige problemen, maar kent een zeer stabiele samenleving, een hoge welvaart en een hoogwaardig systeem van sociale zorg. Opmerkelijk is hoe weinig gewelddadig de veranderingen verlopen zijn. Steeds bleven de verbindingslijnen met het verleden behouden. Vooral drie factoren lijken dit te verklaren.

1. Nederland was een klein land dat van geografische en internationale politieke ambities had afgezien en zich tevredenstelde met de status die het had.
2. Nederland was een relatief rijk land dat zijn welvaart kon gebruiken om zijn interne problemen op te lossen.
3. Nederland wist onder veranderende omstandigheden en op uiteenlopende manieren steeds een traditie van compromissen te handhaven.

Epiloog: eenheid in verscheidenheid in de Nederlanden

Eenheid in verscheidenheid

Wanneer men de geschiedenis van de Nederlanden overziet, valt onmiddellijk het belang van de geografische ligging in de delta van Schelde, Maas en Rijn op. Het moerassige landschap maakte de Lage Landen oorspronkelijk een weinig bewoonde uithoek. In de Karolingische tijd werd de Maasstreek een centrumgebied, maar in de nieuwe rijken behoorde het tot de periferie. Pas toen de zee niet langer een moeilijk te nemen barrière was, maar de zeevaart en de zeehandel juist een verbindende functie kregen en de techniek van de waterbeheersing grote vooruitgang boekte, ontwikkelde de Lage Landen zich tot een regio met een centrale positie in Europa.

Aan het einde van de Middeleeuwen gingen de Nederlandse gewesten een politieke eenheid vormen. Formeel kreeg dit zijn beslag met de oprichting van de Bourgondische Kring in 1548. Toen als gevolg van de Opstand de banden tussen het Noorden en de Habsburgers werden verbroken, kwam door strategische factoren de staatskundige indeling tussen Noord en Zuid tot stand. De oostelijke grenzen kwamen tot stand als het resultaat van dynastieke aspiraties en krijgsverrichtingen. In het zuiden veranderde de grens met Frankrijk tot in de 19^e eeuw. Om de toevalligheid en de betrekkelijkheid van de politieke grenzen te onderstrepen, mag gewezen worden op het feit dat de Opstand vooral in het Zuiden was ontstaan. In Vlaanderen en Brabant was in de voorgaande eeuwen de sterke economische en culturele bloei tot stand gekomen en die ook bijdroeg tot de eenheid van de overige Nederlandse gewesten.

Vanaf de 13^e eeuw werden de Nederlanden een zeer welarend gebied. De bloei van de Nederlandse gewesten steunde op de ontwikkeling van een zeer gevarieerde economie:

- Een geavanceerde en op innovatie ingestelde landbouw.
- Steden kwamen tot ontwikkeling met een regionale en later internationale handelsfunctie.
- De steden werden centra van nijverheid.

In de 17^e eeuw werd de Republiek in het Noorden, waarheen veel handelaren en ondernemers van de zuidelijke gewesten geëmigreerd waren, het centrum van de wereldhandel en werd het grote voorbeeld van het handelskapitalisme. Ook in de 19^e eeuw paste hun economie zich vlot aan de industriële en modern-kapitalistische ontwikkelingen aan. De industrie die tot ontwikkeling kwam vormde een interessante aanvulling op de economische structuur, waarin de koloniale dimensie een nieuwe betekenis kreeg.

Gedurende de late Middeleeuwen en de vroege Nieuw Tijd waren de Nederlanders ook in de internationale politiek een rol gaan spelen. Na het verval van de Habsburgse wereldmacht werd de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën een wereldmacht. In de 18^e eeuw was dit veel minder het geval, maar het duurde tot de 19^e eeuw voor zowel Noord als Zuid in de internationale politiek werd teruggedrongen.

Dat die politieke zwakheid niet tot verlies aan onafhankelijkheid leidde stond in verband met de ligging en de economische welvaart. De grote nationale staten in Europa verhinderden dat het

gebied aan een van hen toeviel. Na de verzwakking van de Habsburgse macht, zocht Frankrijk expansie. Daartegen verzette vooral Engeland zich en ondanks de grote rivaliteit met de Republiek, trad men als openlijke of stille bondgenoot op van beide Nederlanden. In dat verband is het van essentieel belang dat Engeland al vroeg zijn continentale aspiraties opgaf en ging streven naar de beheersing van de wereldzeeën en de opbouw van een koloniaal rijk. Het was voor Engeland van het grootste belang om het deltagebied buiten het machtsbereik van de grote continentale mogelijkheden bleef.

De economische ontwikkeling oefende ook invloed uit op de politiek-institutionele verhoudingen. Als gevolg van de oorspronkelijk perifere ligging waren de adelijk-feodale structuren in sommige gewesten niet sterk. De verstedelijking vormde een krachtig tegenwicht en er ontwikkelde zich kleinschalige organen waarin segmenten van de niet-adellijke bevolking een belangrijke rol speelden. Steden verwierven in bondgenootschappen met de landsheren tegen de adel, dikwijls verregaande vormen van zelfbestuur, onder de vorm van privileges of 'vrijheden'. Waar de steden sterk werden, zoals in Holland, Brabant en Vlaanderen, gingen zij grote invloed uitoefenen op het landsheerlijke gezag. Het streven van de landsheren naar centralisatie liep juist in die gewesten vast op het verworven zelfbestuur. In de Republiek werden de 'oude vrijheden' en nieuwe noties zelfs de grondslag van de staatsstructuur.

- Men had de opvatting dat de soevereiniteit bij de gewestelijke statenvergadering lag.
- De Republiek was een federatie van formeel soevereine staten, waarin de macht werd uitgeoefend, in onderlinge rivaliteit.
- De burgerij had wezenlijke invloed en nagenoeg het monopolie over het bestuur.
- Er was sprake van een ver doorgedreven machtsdeling en een relatieve tolerantie.
- Besluitvorming vond na langdurig onderhandelen in de vorm van compromissen tot stand komen.

De grote betekenis van de 'oude vrijheden' in de staatsstructuur hebben de overgang naar de moderne parlementaire democratieën verhoudingsgewijs snel en soepel doen verlopen. België had sinds 1830 en Nederland sinds 1848 een moderne liberale constitutie.

In de Republiek zette de burgerlijk-humanistische, cultuur zich door. De Gouden Eeuw liet grote prestaties zien in vrijwel alle sectoren van de cultuur. Binnen de burgerlijke beschaving in de Nederlanden vallen de pragmatische trekken en de hoofdaandacht voor de materiele cultuur op. De Lage Landen kenden bestendig een relatief hoge graad van alfabetisering. In de meeste fasen van de geschiedenis vielen bij diverse bevolkingsgroepen een kosmopolitische instelling en een relatieve openheid voor vreemde invloeden vast te stellen. De openheid voor het 'vreemde', het 'andere' hield ook verband met de samenstelling van de bevolking. In het deltagebied hebben zich veel grote en kleinere migratiebewegingen voorgedaan. Dit fenomeen is tot vandaag karakteristiek gebleven. De eenheid kan dan ook niet in een gemeenschappelijke afstamming van een homogene etnische groep gevonden worden.

De religie heeft in de geschiedenis van de Nederlanden een bijzondere rol gespeeld. De ontwikkeling van bewegingen gericht op de innerlijke vroomheid en een sobere levenswandel was kenmerkend en niet zonder relatie met hun burgerlijk karakter. In dat verband kan verwezen worden naar de laatmiddeleeuwse mystiek en de moderne devotie. Opvallend was het grote succes van de Hervormingen in de Nederlanden. Na 1540 kwam het calvinisme sterk opzetten en ontwikkelde zich tot een van de drijvende krachten in de Nederlandse Opstand.

Na 1585 werd het Zuiden opnieuw homogeen katholiek. In de Republiek ontstond ook in religieus opzicht een unieke situatie. Er was geen officiële godsdienst of staatskerk meer. Binnen het calvinistisch protestantisme bestonden allerlei tegenstellingen met als kern de orthodox-calvinistische geloofsleer en -praktijk tegenover veel opener en vrijblijvender opvattingen. Andere kerkgenootschappen leidden een nauwelijks verdoken bestaan. Zij genoten gewetensvrijheid maar werden wel onderworpen aan allerlei beperkende maatregelen. Ook toen in de 19^e eeuw de gelijkstelling van godsdiensten en de scheiding van kerk en staat werden gerealiseerd, zou de religie lange tijd een belangrijke stempel op de samenleving drukken. Pas heel kort geleden is de secularisering in Nederland zo sterk doorgedrongen dat de religieus-kerkelijke verhoudingen niet langer rechtstreeks het culturele en maatschappelijke leven bepalen.

Verscheidenheid in eenheid

Er zijn ongetwijfeld parallellen aan te wijzen in de historische ontwikkeling van de Nederlandse gewesten, maar dat betekent niet dat er sprake was van eenvormigheid. Door de geschiedenis heen verschoven de impulsen van het ene gewest naar het andere. Zo deden zich een aantal ritmewisselingen voor en namen Noordelijke en Zuidelijke gewesten opeenvolgend het voortouw in de maatschappelijke ontwikkelingen.

- Vlaanderen en Brabant speelden een belangrijke rol bij de opkomst van stedelijke economieën in de hoge middeleeuwen.
- Holland en Zeeland droegen bij tot de handelsrevolutie en de creatie van een economisch wereldsysteem in de Nieuwe Tijd.
- Vanaf het einde van de 18^e eeuw werd in Wallonië, de aanloop genomen naar het industriële tijdperk.
- Nederland zette in de 20^e eeuw sneller de stap naar een meer geïndividualiseerd samenlevingsmodel en gaf het Zuiden weer het nakijken.

De verscheidenheid valt vooral op het bestuurlijk-politieke terrein op. Het kortstondige Verenigd Koninkrijk van Willem I is het enige tijdvak geweest waarin de Nederlandse gewesten werkelijk een staat vormden. In de 16^e eeuw ging het met de vorming van de Bourgondische Kring echter duidelijk om een eenwording in een dynastiek verband waarbij ook andere gebieden betrokken waren. De Opstand brak dit proces van schaalvergroting en cohesie af. In de voorafgaande eeuwen was van politieke cohesie in de Nederlanden eigenlijk geen sprake. Er kwam langzamerhand een aantal integratieprocessen op gang, die naast elkaar verliepen en elkaar wederkerig beïnvloedden. Op economisch gebied - de ontwikkeling van handelsroutes en marktsystemen - en later op dynastiek

vlak. In deze context valt op dat de meest succesvolle dynastieke activiteiten hun oorsprong vonden in gebieden die buiten de Nederlanden lagen: Bourgondië en de Duits-Oostenrijkse huismacht van de Habsburgers. Ook het huis van Oranje-Nassau was van oorsprong geen Nederlands geslacht.

De dynastieke politiek van de Bourgondiërs leidde op den duur tot een zeker gevoel van saamhorigheid. Na de dood van Karel de Stoute in 1477 kozen de belangrijkste gewesten, uitgezonderd de pas veroverde gebieden Gelre en Luik, voor een verder gaan onder een dynastie. Op allerlei manieren poogden de gewesten de eigen verschillende privileges en rechten te behouden. Juist in deze strijd tegen de centralisatiepolitiek vanuit Brussel lag een van de belangrijkste oorzaken van de Nederlandse Opstand. Toen deze politiek-bestuurlijke spanningen in een economisch moeilijke tijd gepaard gingen met de religieuze tegenstellingen, kwam het tot een uitbarsting. De uitkomst werd in hoge mate bepaald door de militaire strijd en de internationale prioriteiten van de Spaanse vorsten. Noord en Zuid gingen daarna, gedurende de 17^e en de 18^e eeuw hun eigen weg en het karakter van beide samenleving werd spoedig opvallend verschillend.

De Zuidelijke Nederlanden:

- o Deel van het Habsbursse machtscomplex.
- o Sterke aristocratische trekken.
- o Een dominante rol voor de katholieke kerk.
- o Een door de Barok getekende cultuur.

De Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën:

- o Doorzetten van de tradities van stedelijke autonomie en gewestelijke zelfstandigheid.
- o Groeiende politieke macht ten opzichte van Zuiden.
- o Economische en culturele bloei.
- o Overwegend protestantse samenleving.

De institutionele grondslag van de Republiek was te vinden in de eigen bestuurlijke tradities van de noordelijke gewesten en met name in die van Holland. Voor 1580 was dat type instelling toch bij uitstek tot ontwikkeling gekomen in enkele zuidelijke gewesten. Daar was verder het protestantisme het krachtigst ontwikkeld en het handelskapitalisme het meest tot ontplooiing gekomen. Daar had ook de bloei van de burgercultuur de hoogste toppen bereikt. Het was echter even waar dat de tegenkrachten daar het sterkste waren.

Na 1585 bracht de emigratie de meest energieke en creatieve dragers van de religieuze, politieke, kunstzinnige, humanistische en economische vernieuwing naar het Noorden. De oude tegenstanders, de traditionele kerk en de monarchie waren uitgeschakeld en de adel oefende maar geringe invloed uit. In de Zuidelijke Nederlanden deed zich het omgekeerde verschijnsel voor.

In de decennia rond 1800 maakten zowel Zuid als Noord langs grillige wegen de overgang naar een moderne constitutionele natie-staat. In het Zuiden moesten de impulsen vooral van buiten komen, eerst van Jozef II, later van de Fransen. In het Noorden waren de vernieuwende krachten in het binnenland veel sterker, waar de meeste katholieken, die een gelijkwaardige positie in het verschiep zagen de vernieuwingen steunden. Ook speelden in het Noorden buitenlandse interventies een grote rol. In 1787 herstelde Pruisen de macht van Oranje. De vernieuwers werden in 1795 weer

in het zadel geholpen door toedoen van het revolutionaire Frankrijk. Pas in 1810 werd het Noorden bij het Franse keizerrijk ingelijfd.

Vaststaat dat aanleiding voor de vorming van het Verenigd Koninkrijk in de eerste plaats van externe aard was. De grote mogendheden voelden de noodzaak een wachtpost ten noorden van Frankrijk te installeren. Er bestond tussen het Noorden en het Zuiden grote, moeilijk te overbruggen politieke, religieuze, economische en culturele verschillen en tegenstellingen. De koning en zijn medewerkers wisten in 15 jaar opmerkelijk veel te bereiken. Een modern natiegevoel werd verder tot ontwikkeling gebracht. Het autoritair en tegelijkertijd onhandig optreden van Willem I, in combinatie met een Europees revolutiejaar, werd het rijk fataal. Twee oppositionele stromingen bestaande uit de vernieuwingsgezinde liberalen en katholieken, wisten elkaar te vinden. Zij waren beide vooral actief in het Zuiden. De Belgische oppositie putte moed uit de revolutionaire gebeurtenissen in Parijs. Toen de grote mogendheden Willem I in de steek lieten was het lot van het rijk bezegeld.

De ontwikkelingsgang voegde zich in een algemeen Europees patroon.

- o Zowel België als Nederland werden constitutionele staten, met een burgerlijk overwicht en zij ontwikkelden volwaardige democratieën.
- o De politieke ontwikkeling in beide landen leidde tot de integratie van de volksmassa in een dominant burgerlijke samenleving en tot een verzorgingsstaat met neo-corporatieve trekken.

Toch vallen binnen dit patroon opnieuw een aantal verschillen op:

- o België lag in de 19^e eeuw inzake economische en politieke modernisering voor op Nederland.
- o De onderlinge contacten waren lange tijd schaars en koel.
- o Beide samenlevingen hielden zowel politiek als cultureel afstand van elkaar.
- o In Nederland was nauwelijks interesse in de taalstrijd.
- o In beide landen was het nationaal gevoel gericht op de eigen staat.
- o Separatisme in van de Vlamingen bleef vrijwel steeds een marginaal streven. Wel ontwikkelde zich een specifiek Vlaams nationalisme. De etnisch-culturele problematiek onderscheidde de Belgische samenleving in de laatste anderhalve eeuw van de Nederlandse.
- o In Nederland compliceerde de religieuze verhoudingen de samenleving.
- o De sterke verwevenheid van staat, maatschappij en religie leidde in beide landen tot verzuiling. De overheid gaf deze vorm door middel van algemene regelingen en subsidiering van de verzuilde organisaties. De verschillen betrof:
  - o In België ontbrak de zo ingewikkelde orthodox-protestantse zuil.
  - o De Belgische staat verloor ook veel minder zijn autonomie. De zuilorganisaties namen er meer functies over van de overheid en legden meer beslag op het staatsapparaat dan de Nederlandse zuilorganisaties.

- In België evolueerden de zuilorganisaties tot nutsinstellingen op de markt van de sociale voorzieningen met een sterk vermogen tot klantenbinding. Zij behielden hun invloed op het staatsapparaat, in afnemende mate in de jaren negentig.
- In Nederland werd het verzuilde systeem in wezen afgebroken. Zo kon er een meer open politiek en cultureel klimaat ontwikkelen dan in België.
- In België bleven de politieke en sociale machtsverschillen veel duidelijker zichtbaar. In Nederland werd met name in de jaren 60 gepoogd deze af te zwakken.
- Er was een duidelijk mentaliteitsverschil tussen Noord en Zuid.

Ook op het gebied van de buitenlandse politiek vallen er parallellen met daarnaast weer opmerkelijke verschillen vast te stellen.

- Beide slaagden erin een koloniaal rijk op te bouwen. Wat Nederland betreft ging dit terug op de handelsexpansie in de 17^e eeuw.
- Opvallend is dat er een veel grotere interactie plaatsvond tussen de Nederlandse en de Oost-Indische samenleving en cultuur dan tussen de Belgische en de Kongolese.
- Beide landen voerden tot 1940 een politiek van neutraliteit. Toch waren er verschillen:
  - De Nederlandse neutraliteit was geboren uit teleurstelling en passief van aard.
  - De Belgische neutraliteit was veel actiever omdat het land, na 1830, zich een plaats in Europa moest verwerven. Daarnaast speelde de gebeurtenissen tijdens de 1^e Wereldoorlog een belangrijke rol.
- De 2^e Wereldoorlog bracht een omslag te weeg en beide landen groeiden naar elkaar toe. Die toenadering kreeg eerst vorm in de Benelux, later aangevuld met samenwerking in de NAVO en EEG.

EINDE